

G. X. Jumasheva, Sh.E.Óteniyazova, Z.Q.Naimova P.E.Óteniyazova

**MEKTEPKE SHEKEMGI BILIMLENDIRIW
SHÓLKEMLERINDE ERTEKLERDI
SAXNALASTIRIW**
(Metodikalıq qollanba)

**ÓZBEKSTAN RESPUBLIKASI
JOQARI HÁM ORTA ARNAWLÍ BILIMLENDIRIW MINISTRILIGI**

**ÁJINIYAZ ATÍNDAGÍ NÓKIS MÁMLEKETLIK
PEDAGOGIKALÍQ INSTITUTI**

G. X. Jumasheva, Sh.E.Óteniyazova, Z.Q.Naimova P.E.Óteniyazova

**MEKTEPKE SHEKEMGI BILIMLENDIRIW
SHÓLKEMLERINDE ERTEKLERDI
SAXNALASTIRIW**

(Metodikalıq qollanba)

5111800 – Mektepke shekemgi tálim bakalavr tálim baǵdarı ushın

Nókis – 2022

UDK: 372. 3/4

BBK: 74.100 (kk)
J-92.

Jumasheva G.X., Óteniyazova Sh.E., Naimova.Z.Q.
Óteniyazova P.E. Mektepke shekemgi bilimlendiriw
shókemlerinde erteklerdi saxnalastırıw. Metodikalıq
qollanba. –Nókis, 2022. -50 b.

Oqıw qollanba pedagogikalıq instituttıń 5111800 – Mektepke shekemgi tálim
tálim baǵdarında bilim alıp atırǵan talabalarǵa arnalǵan.

Qollanba «Bilimlendiriw haqqında»ǵı Nızam, Mektepke shekemgi
bilimlendiriw mámleketlik talapları hám «Balalardıń tilin ósiriw», «Balalardı
saxnalastırıwǵa hám dóretiwshilik iskerlikke úyretiw» pánleriniń oqıw baǵdarlaması
tiykarında islep shıǵıldı. Onda talabalarǵa balalardıń tilin ósiriw metodikasında
erteklerdi saxnalastırıw keńnen paydalanıw hám balalardı saxnalastırıwǵa hám
dóretiwshilik iskerlikke úyretiwde oqıtıw teoriyasın úyretiwshi didaktikanı tereń
úyreniw maqsetinde sabaqlarǵa jańasha qatnasta bolıw máselesi sáwlelengen.
Búgingi kúnde tálim-tárbiya procesin ilimiy tiykarda shólkemlestiriw, onıń
nátiyjeliligin asırıw maqsetinde tálim aldına qoyılǵan zamanagóy talaplar tiykarında
bayan etilgen. Bilimlendiriw diziminde ilimiy-teoriyalıq maǵlıwmatlardı ámeliyatqa
endiriw hám ana tilinde balalardı erkin sóylewge úyretiw usılların oqıw procesinde
qollanıw tiykarǵı máselelerdiń biri.

Metodikalıq qollanba mektepke shekemgi bilimlendiriw shókemleri
tárbiyashılardı, joqarı hám orta oqıw orınlarınıń talabalarına hám oqıwshılardı,
mektepke shekemgi tálim shókem tiyisli barlıq qánige-pedagoglarına hám ata-
analarǵa metodikalıq kórsetpe retinde usınılıp otır.

Juwaplı redaktor

M.H.Allamberganova - Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq
institutı Mektepke shekemgi tálim fakulteti dekanı, pedagogika ilimleriniń kandidatı,
docent

Pikir bildiriwshiler

A.Tlegenov- J.Orınbaev atındaǵı PIII QQ filialı direktorı, pedagogika
ilimleriniń kandidatı, docent

Q.D.Tleumbetova - Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq
institutı Mektepke shekemgi tálim kafedrası docenti, psixologiya ilimleriniń kandidatı

Metodikalıq qollanba Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutınıń Ilimiy-
oqıw metodikalıq Keńesiniń (22-aprel 2021-jıl №6 sanlı bayanlaması) qararı menen baspadan
shıǵarıwǵa usınıldı.

KIRISIW

Qaraqalpaqstan Respublikası «Bilimlendiriw haqqında»ǵı Nızamı (6-statya) jer juzilik ólshemge muwapıq keletuǵın, bilimlendiriw dárejesiniń tiykarǵı talaplarınıń hám oqıw wazıypalarınń, kólemin ayqın belgileytuǵın ulıwma tiptegi hám jeke túrdegi oqıw orınları ushın, sonıń menen birge mektepke shekemgi tárbiya mákemeleri ushın da minnetli bilimlendiriwdiń mámleketlik standartın belgilewdi názerde tutadı.

Standart - inglis sózi bolıp, ol mólsher, úlgi hám ólshew degen mánisti ańlatadı. Bilimlendiriw standartı hár bir balanıń belgili bir kólemdegi bilimdi ózi tek belgili bir jasqa shıqqanda kerekli bolǵan kólemdegi bilimdi meńgerip ǵana qoymastan, al keleshekte ómirinin aqırına deyin kerekli bolǵan hám oǵan jana bilim, uqıp hám kónlikpelerdi qabıl etip úzliksiz úyrenip barıwǵa járdem beretuǵın hám sol alǵan bilimin belgili sistemada qálegen turmıs jaǵdaylarında paydalana alıwdı támiyinleytuǵın tiykarǵı qural bolıp xızmet etedi.

Mektepke shekemgi bilimlendiriwdiń mámleketlik talapları hár bir balanıń bilim dárejesiniń, uqıp hám kónlikpeleriniń standart wazıypalarınan tómén bolmay, olardı sapalı bilim menen támiyinlewge kepillik beriwi tiyis. Solay etip, standart, bir tárepten, balalarǵa tayarlıqtıń minimal talapların belgileydi. Ekinshi tárepten, oqıw baǵdarlamasında názerde tutılǵan hár túrli dárejedeги materiallardı meńgeriw ushın keń jaǵdaylar dúzip beredi. Demek, bala ulıwma bilim dárejesinde tayarlıqqa iye bolıwı ushın zárurli talaplardı orınlawı tiyis. Eger ol qálese, alǵa ilgerilep, óziniń kúsh hám qábiletleriniń jetkeninshe anaǵurlım keńirek bilimler kólemin iyelewge huqıqlı. Al bul, eger bala standart (belgili bilimler kólemin minnetli túrde ózlestiriw) haqqında anıq túsinikke iye bolsa ǵana hám óziniń rawajlanıw jolın ózi tańlap alǵan bolsa ǵana múmkin boladı.

Bunday mektepke shekemgi bilimlendiriwdiń mámleketlik talaplarına ıńǵaylasıw baladaǵı emocionallıq hám psixologiyalıq ebeteysizlikti saplastıradı, onda bilimge qushtarlıq kórsetkishleri júz bere baslaydı, hám onda kóp ishinde ayırıqsha kózge túsiwge umtılıp, qıyın tapsırmalardı ózi sheshiwge háreket etiwshilik payda boladı. Bunday balalardı shamasınıń kelgeninshe tereńlestirip oqıtıw, olarda jeke ózine tán insanıylıq qásiyetleriniń qalıplesiwin támiyinleydi.

Bilimlendiriwdi (oqıtıwdı) standartlastırıw tek oqıtıw nátiyjeleriniń sapasın baqlaw hám qadaǵalaw sistemasın túp tiykarınan qayta qurıw jaǵdayında ǵana iske asadı.

Mektepke shekemgi bilimlendiriwdiń mámleketlik talapların ámeliy turmısqa engiziw balanı turmısqa tayarlaw sapasınıń ólshemlerin islep shıǵıwdaǵı, onıń rawajlanıw dárejesin belgilewdegi, bilimdi ózlestiriw uqıpları menen kónlikpelerin ashım-ayırıq etiwdegi ózi boladılıqtı hám júzekilikti saplastıradı. Al bul, óz gezeginde, tárbiyashılardıń aldına balalardıń bilimindegi olqılıqtı óz waqtında ańǵara biliw maqsetinde xızmet ete alatuǵın eń, qolaylı metodikanı izleniw jańa uqıp, bilim jáne kónlikpelerdi izleniwde ushırasatuǵın qıyınshılıqlardıń aldın alıw hám olardı saplastırıw baǵdarında jańadan-jańa wazıypalar qoyadı.

Bul jaǵday tárbiyashılardıń hárekettegi hám qaytadan islep shıǵılǵan taza oqıw baǵdarlamaların taǵı da tereńirek úyrenip shıǵıp, olar haqqında óz pikirlerin ortaǵa salıp, jas óspirimlerdeń tálim- tárbiyasınıń mazmunın jetilistiriw boyınsha óz usınısların (balalardıń, úyreniwı ushın qıyın yaki onsha áhmiyetli bolmaǵan materiallardı alıp taslaw hám balalardıǵa qonımlı, túsinikli tárbiyalıq áhmiyeti joqarı materiallardı kirgiziw hám t.b.) múmkinshiligin júzege keltirip atır. Bul múmkinshilikten barınsha keń paydalanıw óz isine sadıq hár bir tárbiyashınıń parızlı isi dep biliwimiz kerek.

Mektepke shekemgi bilimlendiriwdiń mámleketlik talapları hár bir pedagogtıń balaǵa tek neni úyretiwdi anıq biliwi ushın ǵana emes, al bala qanday bilim, uqıp kónlikpelerdi iyelewi kerekligin, olardan ámeliy xızmette, turmıs shárayatlarında hám aynala-átiraptarǵılar menen qarım-qatnas jasaǵanda qalay paydalanıw kerekligin ayqın kóz aldına keltirip, olardı mudamı názer orayında tuta biliwi ushın da kerek.

Mektepke shekemgi bilimlendiriwdiń mámleketlik talapları hár bir balanıń materialdı ózlestiriwiniń belgilengen ólshem sheginen tómén túspewin óz ishine qamtıydı.

Solay etip, mektepke shekemgi bilimlendiriw shólkemlerinde bilimdi standartlastırıw tek iygilikli niyetlerdi ǵana názerde tutıp, tálim-tárbiya isiniń nátiyjeliliginiń artıwına xızmet etedi. Bala baqsha shárayatındaǵı jas óspirimlerde til úyretiw xızmetiniń tabıslı bolıwı ushın standartlastırıw tuwǵızıp beretuǵın shárayatlar tómendegilerden ibarat:

— bilim keńisliginiń, hámmege ortaq bolıwınıń támiyinleniwı, yaǵnıy hár bir balanıń qanday millet wákili bolıwınan hám onıń qanday ekinshi tildi úyrenetuǵınına qaramastan, jańadan ózlestirilip atırǵan ápiwayı sóylesiw uqıp hám kónlikpelerin hesh qıynalmay, ańsat ǵana meńgerip alatuǵın bolıwına dıqqat beriliwi lazım (ǵáplerdi hám sóz dizbeklerin úyrenip atırǵan tildiń grammatikalıq qaǵıydalarına muwapıq dúziw);

— balalarda qaraqalpaq awızeki sóylew tiliniń gózzallıqların ańǵara biliw qábiletin qalıplestirip, olardı durıs, sulıw, mádeniyatlı sóylewge úyretiw. Eger material balalardıǵa túsinikli bolsa ǵana, sabaqtaǵı tapsırmalardı orınlawda hám shınıǵıwlar ótkeriwde asa qıyın jumıslar ushıraspa ǵana; eger hár bir bala tapsırmanı orınlawda onsha qıynalmay, ol zerikpese hám oǵan óz waqtında járdem berilse ǵana, eger standart ólshemine muwapıq onıń háreketleriniń nátiyjesi ádil bahalansa ǵana tárbiyashı bul talaptı tabıslı ámelge asırıwı múmkin;

— Bilimlendiriwdi standartlastırıw tárbiyashı hám muǵallimlerden balalar menen islesiwdi shólkemlestiriwdiń mazmunın hám túrin, sonıń menen birge, oqıtıwdıń, balalardıń múmkinshiligine, qábilettiligine hám qızıǵıwshılıǵına muwapıq, olardıń ózbetinsheligin, dóretiwshilik belsendiligin arttırıwdı támiyinlewshi tásirsheń usılları menen ádislerin tańlay biliwdi talap etedi;

— Standartlastırıw pedagogikalıq processtıń tek shańaraq, bala baqsha arasındǵı birge islesiwdiń, belgili izbe-izlikke iye bolıwın talap etip ǵana qoymastan, sonıń menen birge balalardıń tájiriybesine olardıń ana tilinde qatnas jasaw, sóylesiw kónlikpelerine hám qábilettiligine súyenip, oqıw baǵdarlamasınıń hár qıylı bólimleri arasındǵı (aynala-átirap penen tanısıw, súwretlew kórkem óneri, matematika, saz-

sáwbet, dene tárbiya, miynet sıyaqlı pánlerge baylanıslı túsiniqlerdi ózlestiriw arqalı til ósiriw hám t.b.) hátteki temalar arasındaǵı izbe- izliktiń saqlanıwın da názerde tutadı;

— standartlastırıw mına jardaylarda ǵana tabıslı iske asadı: eger balalarǵa bilimdi astı awzına shaynap salǵanday etip tayın túrinde berilmese, al olar onı ózbetinshe iyelewge iytermelense hám múmkinshiligi bolǵanınsha hár qıylı tásirsheń usıllardan keńnen paydalanıw arqalı balalardıń oylaw qábiletligi barınsha jedelli iske qosılsa (qubılıslardı, zatlardı atap aytıw waqtında, olardıń belgilerin salıstırıp, usashlıǵın hám ózgesheligin tabıw), solay etip balalar ózara da, eresek adamlar menen de emin-erkin sáwbetlesiwge tartılsa, bunnan balalardıń bilim hám uqıpların, sonday-aq olardıń joldaslarınń uqıpların ózara salıstırıp, standart ólshemine muwapıq bahalawǵa múmkinshilik tuwǵızıp beretuǵın oýınlardı islep shıǵıw zárurligi kelip shıǵadı.

Bilimlendiriwde, pedagogikalıq jumıstı basqarıwda hákimshlik-hámir etiw usılınan úzil-kesil waz keshiliwin talap etedi, óytkeni ol balalardıń tapsırmanı orınlawda ózbetinshe hám dóretiwshilik penen islenewiniń rawajlanıwına tosqınlıq jasaydı. Ol pedagogikalıq jumıstı basqarıwdıń demokratiyalıq usılın maqullaydı, óytkeni bunday usıl topardaǵı balalardıń hár biriniń, óziniń dóretiwshilik qábilettiligin tolıq kórsete alıwına, qıyın tapsırmanı sheshiwdiń hár qıylı jolların izlep kóriwine jaǵday tuwǵızıp beredi. Buǵan tárbiyashınıń balalar menen kishi peyillik penen álpayım sóylesiwi, erkin qarım-qatnas jasawı, balalardıń oýınıń mazmunın alaǵadasız tańlawına, olardıń hár qıylı oýın hárezetlerine tartınbay emin-erkin qatnasıwına, óz pikirin emin-erkin bayanlap, óz maqsetin iske asırıw ushın zárúrli materiallardı jıynawda bir-birine járdem beriwine jaǵday tuwǵızıp beredi. Durısında, pedagogikalıq jumıstıń pedagogikalıq jámaáttıń birge islesiwı tiykarında ámelge asırılwı, balalardıń saxnalastırılǵan oýınlar ótkeriwdegi hám tayarlawdaǵı hár bir hárezet túriniń jámiyetlik áhmiyetke iye ekenligin túsiniwine járdem beredi.

Balalardı kórkem ónerdiń hár qıylı túrlerine tartıw standartlastırıwdıń eń áhmiyetli talaplarınń biri bolıp esaplanadı. Bul balalarda kórkem ónerdiń bizdi qorshaǵan dúnya shınlıǵın sáwlelendiretuǵın teńi-tayı joq kúshli qural ekenligi haqqında durıs túsiniq qalıplestirip hám bul túsinikti kún sayın bayıtıp ǵana qoymastan, sonıń menen birge, hár bir kórkem óner túriniń zatlardı hám qubılıslardı hár tárepleme anıq etip kórsetiw qásiyetine iye bolatuǵınlıǵı sebepli, ol balalardıń estetikalıq hám ádep-ikramlılıq talapların bayıtıp otırıp, avtor sezim hám pikirlerin tereń túsiniwge járdem beredi hám balalarǵa beretuǵın bilimdi olar jas ózgesheliklerine hám jergilikli shárayatqa beyimlestirip, belgili bir tártipke túsirip, bilimlendiriw procesin integraciyalastırıwǵa kómek beredi. Eń áhmiyetlisi sonda, bala óziniń qızıǵıwshılıǵına hám múmkinshiliklerine, ózine túsiniqli bolǵan talapqa muwapıq hám ózine unaǵan hárezet túrinde óz dóretiwshilik qábilettiligin júzege shıǵara alıwı ushın tolıq jaǵday jaratıladı.

Oqıwdı standartlastırıw máselesiniń tiykarǵı teoriyalıq rejelerin biz saxnalastırılǵan oýınlardı shólkemlestiriwdi tayarlaw hám ótkeriw barısındaǵı ayqın mısallarda keńirek sáwlelendiriwge hárezet etemiz.

Qollanbanıń maqseti - mektepke shekemgi bilimlendiriw shókemleriniń xızmetkerlerine erteklerdi saxnalastırıwdı shólkemlestiriw arqalı balalardıń ózara sóylesip qarım-qatnas jasaw kónlikpelerin qalıplestiriwge, ózbetinsheligin hám dóretiwshilik iskerligin arttırıwğa, ádebiy shıǵarmalardıń materiallarında sóylesiwler arqalı óz pikirini jetkerip beriw uqıbın rawajlandırıwğa járdem beredi.

BALALARDÍN QARAQALPAQSHA SÓYLEW TILIN ÓSIRIWDE ERTEKLERDI SAXNALASTÍRÍWDÍN ÁHMIYETI

Balalar sanasına milliy úrp-ádetlerimizdi, dástúlerimizdi sińdiriwde, olarǵa bul aziz Watan barlıǵımızdiki ekenligin uqtırıw, hár tárepleme ruwxıy hám mádeniy jetik insan etip tárbiyalawda, dógerek-átirapta bolıp atırǵan waqıya hádiyselerdi, óziniń ádebindegi minez-qulqındaǵı kemshiliklerin, tabiyattı asırap abaylaw, oǵan mehir oyatıwda quwırshaq teatrların saxnalastırıw áhmiyeti júdá úlken. Sebebi, saxnalastırıwda tamashagóyler tamashalardı tek kórip, tıńlap ǵana qalmay bálki onda ózbetinshe qatnasıwı da múmkin. Balalar erteklerdi saxnalastırıwın kórgenleriden soń, qaharmanlardıń háreketi, minez-qulqı, ádep-ikramlılıǵı birgelikte talqılawı kerek, bala qalbinde jaqsılıqqa, qayırılıs isler qılıwǵa, adamlarǵa jaqsılıq qılıwǵa umtılıw tuyǵısın tárbiyalaydı.

Balalar menen birgelikte erteklerdi saxnalastırıw arqalı ertek qaharmanlarınıń ("Altın ǵarbız", "Zumrad hám Qımbat") ózine say ózgeshelikleri anıqlanadı, olarǵa say is-háreketlerdi atqarǵanda qanday qılıp onı kórsetiw kerekligi haqqında pikirlesedi, saxna tili (kórkem, anıq aytıw)dı, saxnada háreket erkinligi, sóz hám háreket uyǵınlıǵı tárbiyalanadı.

Túrli janrdáǵı kórkem shıǵarmalar dúzilisi, usılı tárepinen ózine say ózgesheliklerge iye bolıp, olardıń balalarǵa tási de hár túrli boladı. Álbette, hár bir janrǵa tiyisli shıǵarma teksti lingvistikalıq tárepten de ózine tán ózgesheliklerge iye. Máselen, lirikalıq shıǵarmalar teksti gúrriń tekstinen, ertek teksti taqmaq tekstinen, iilmiy-massalıq maqala teksti tımsal janrına tiyisli shıǵarmalar tekstinen túpkillikli parıq qıladı. Jumbaq predmet, waqıya- hádiyseler ortasındaǵı uqashlıqtı salıstıw arqalı ózlestirilse, naqıl-maqallar mazmunı turmısımızdaǵı mısallar járdeminde túsindiriliwin talap etedi. Soǵan qarap, túrli janrdáǵı kórkem shıǵarmalardı oqıwda tárbiyashıdan oǵan say usıllar tańlaw talap etiledi.

Xalıq awızeki dóretpesinen ertek janrınıń balalar tárepinen jaqsı qabıl etilip, qızıǵıp oqılıwınıń sebeplerinen biri- ertek tiliniń tásirshenligi, ótkirliǵı, mánililigi hám xalıqtıń tiline jaqınlıǵı bolıp tabıladı. Ertেকlerdiń kópshiliginde real turmıs kórinisi qızıqlı kórinis elementleri menen qosılıp ketedi.

Ertекtiń ótkir qızıqlı syujeti, waqıyanıń rawajlanıwındaǵı ózgeshelik, ájayıp jaǵday balalardı tań qaldıradı, ondaǵı márt, kúshli, tapqır, dáwjúrek, shaqqan qaharmanlar, ertекtiń ideyalıq baǵdarı, onda jaqsılıq kúshiniń – iygilikli istiń barlıq waqıtta jeńiske erisiwi balalardı ózine tartadı. Ertekte qabıl etilgen waqıyanı aytıp beriw túri bir túrdegi sóz hám sóz dizbekleriniń qayta-qayta tákirarlanıp turıwı, jaǵımlılıǵı, tiliniń tásirshenligi, sóylew usıllarınıń janlılıǵı, balalar ushın júdá qızıqlı boladı. Ertekte qatnasıwshılar kóbinshe miyirmanlı, saqıy, ádil hám olardıń kerisi bolǵan jawız, qızǵanshaq, ashkóz obrazlarǵa bólinedi.

Ertекtiń pedagogikalıq qunlılıǵı sonnan ibarat, balalar onda tuwrılıq, shınlıq jeńiske eriskenliginen, kambaǵal adamlar qıyınshılıqtan qutılǵanıan, yaǵnıy jaqsılıq, qayırılıs islerdiń júzege shıǵıp iske asıwı hám jamanlıq, jawızlıqtıń jazalanıwǵa ushıraǵanıan quwanadı. Olar turmısta da barlıq waqıtta usınday bolıwın qáleydi. Mısalı, «Rasgóylik» ertektegi tiykarǵı pikir kambaǵallarǵa járdem

kórsetiw, óz miyneti menen turmıs keshiriw bolıp, bul hátteki pútin xalıq tilegi ekenligi ideyası alǵa súrilgen. Bunday ǵalaba turmıs erteklerinen tısqarı, qıyalıy erteklerde de kórsetilgen.

Ertek balalarda qaharmanlardıń is-háreketin tálqılay otırıp, bahalaw kónlikpesin ósiriwi menen birge, jaqsılıqtıń barlıq waqıtta jeńiske erisetuǵınlıǵına isenim oyatadı. Balalar ertekti analiz etiw barısında «Adamlardaǵı qanday sıpatlar sizge unadı? (yamasa jaqqadı?) Ne ushın?», «... ne ushın jazalandı? (yamasa marapatlandırıldı?)», «Ne ushın erektegi gey bir qaharmanlarǵa hátte tábiyat kúshleri de járdem beredi? (yamasa bazılarınan jız buradı?)»usaǵan sorawlarǵa juwap tabıw barısında jarıadı, bul máselelerdi tálqılap,juwmaq shıǵaradı.

Mektepke shekemgi bilimlendiriw shólkemlerinde haywanlar haqqındaǵı ertekler kóbirek oqıtıladı. «Qasqırdıń táwip bolǵanı haqqında ertek» (Anvar Obidjan), «Gúze menen túlki», «Ash qasqır» usaǵan ertekler anıq turmıslıq waqıyalar tárizinde oqıtıladı hám analiz etiledi.

Ertek teksti ústinde islegende sorawlarǵa juwap beriw, balalardıń ózleri ertek mazmunına tiyisli sorawlar dúzip, juwap beriw, joba dúziw, qaytadan aytıp beriw, dóretiwshilik penen dawam ettiriw, ertek aytıw, qaharmanlardı grafikalıq súwretlew usaǵan jumıs túrлерinen paydalanıladı. Bunday erteklerde haywanlardıń ádetleri analiz etiledi, lekin olardı adamlardıń minez-qulqına salıstırıw usınıs etiledi.

Mektepke shekemgi tálim-tárbiya barısının tájiribesinen belgili bolǵanıday, kishkene jastaǵı balalar erektegi haywanlardıń sóylemeytuǵınıń, túlki hám tırna bir-birinikine miymańǵa barmaytuǵınlıǵın jaqsı biledi, lekin ertekler dúnyasın turmıslıq waqıya usap qabıl etedi. Ertekti analiz etedi, barlıq jumıslar onıń mazmunın jaqsı túsiniwge, syujettiń rawajlanıwı, qatnasıwshı personajlardıń is-háreketi, ózara múnásibetlerin tuwrı kóz aldına keltirip túsiniwge baǵdarlandırıladı. Bunda tańlap oqıw hám qaytadan aytıp beriwdiń áhmiyeti júdá úlken.

Bunday erteklerdi analiz etiw kórkem gúrriń usılında shólkemlestiriledi. Balalardıń basshılıǵında erekte qatnasıwshılardıń minez - qulqı, ayırım is-háreketlerin bahalaydı, olardıń bir-birewine bolǵan múnásibetlerin aytadı hám solar tiykarında ayırım obrazlar haqqında juwmaqlar shıǵaradı, ertekiń jobasın dúzedi, ertekti rollerge bólip oqıydı.

«Dáwlet», «Aqıllı qız» ertekleri ápiwayı turmısqa tiyisli hádiyselerdi súwretlewshi ertekler. Ertekti oqıwǵa tayarlaw ushın ata-babalarımız qorshaǵan átirápti, tábiyattı, barlıqtı qanday etip súwretlep bergenleri haqqında sáwbetlesiw ótkiziledi. Bunday sáwbet erektegi kórkem obrazlardı, olardıń ózara múnásibetlerin, minez-qulıqların, hareketlerin tuwrı túsiniwine jardem beredi. «Dáwlet», «Aqıllı qız» erteklerindegi tekstiń ústinde islew barısında balalar «Diyqannıń shańaraǵı qanday turmıs keshirip atırǵan eken?», «Ne ushın Dawlet diyqannıń úyinen ketiwdi qálemeydi?» usaǵan sorawlarǵa juwap tabıw arqalı ertek qaharmanlarınıń is-háreketin bahalaydı, tatıw hám awızbirshilikli bolıp, hadal, pák miynet etiw lazım degen juwmaqqa keledi.

Ertek ústinde islewde balalardı ertekti oqıp beriwge, bálki onı aytıp beriwge de úyretiwge boladı. Ertek aytıw awızeki tildi ósiredi, balalar tilin jańa sóz hám sóz dizbekleri menen bayıtadı.

Balalardı ertek tilinen erkin paydalanıwǵa úyretiw ushın ertek penen birinshi tanıstırıwda onı tárbiyashı ayıp beriwı múmkin.

Bala ertek mazmunın ózlestirip algannan soń, onıń tili ústinde islewge óz aldına ayırıqsha dıqqat qaratuı zárúr. Ertek mazmunıń qaytadan ayıp beriwde, qaharmanlarǵa minezleme beriwde balalardıń óz tilinde til ósiriw usıllarınan orınlı paydalanıw tálap etiledi. Til usıllarınan paydalanıw ushın tálap hám usınıs, jaǵday hám sharayat jaratıw zárúr.

Erteklerde keltirilgen naqıl-maqallar ústinde islew, olarda ilgeri súrilip atırǵan ideyalardı balalar sanasına jetkeriw, yadlatıw jolı menen baylanıslı tildi ósiriw, tildiń tásirshenligin ósiriw lazım. Máselen, «Rasgóy bala» erteginde bala óz rasgóyliǵı menen patshaǵa maqul bolǵanlıǵı haqqında ayıp berilgen. Ertektiń ideyasına say juwmaq bolsa «*Basındı qılsh kesse de, tuwrı sóyle*» maqalı menen súwretlengen. Balalar usı maqal mazmunıń túsiniw alsa, ózleri de joqarıdaǵı usaǵan ertek dúzip, ayıp beriwı múmkin boladı.

Ertek qaharmanları hám olardıń saxnalastırıwda atributları tayarlawı

Saya teatrların saxnalastırıw- quwırshaq saxnalastırıwdıń ózine say túrлерinen esaplanadı. Onda quwırshaqlar emes, bálki onıń túrлерinen ibarat oynshıqlar oynaydı. Tamasha qılıwshılar saxna qasında otırıp, ekrandaǵı jarıqlıq arqalı háreketlenip atırǵan sayalar: adamlar, haywanlar hám quslar sayasın kóriw múmkin.

Saya teatrların saxnalastırıw ushın adam hám haywan sayaların balalardıń ózleri sıızıp, qırqıp jasay aladı. Balalarǵa jasaǵan zatlarınıń basların, quyırıqların qıymıldata alatuǵın etip jasawdı úyretiw kerek, bunıń ushın detallardı sımalar menen biriktirip, spiral jaǵdayda aylandırıp qoyıladı.

Háreketleniwshi bólimlerge qattı sımnan tayarlanadı. Bunday oynshıqlardı shablon járdeminde yamasa ózleri oylap, siluet sıızadı. Balalar detállardı qırqıp alǵanнан soń figuraǵa kózin boyap yamasa qırqıp salıw kerekligi usınıs etiledi. Tárbiyashı kózdıń ornın ótkir ásbap penen tesip beredi, balalar qálem yamasa boyaw (kraska) tayaqshası menen tesiksheni keńeyttiredi hám jaltıraq qaǵaz benen kózin jelimleydi. Balalar jelinge qara boyaw aralastırıp kózdı sıızıp qoysa da boladı.

Teatr kórinislerin kórsetiwı ushın tárbiyashı ekrandı juqa tawardan yamasa kalka qaǵazınan 2x1,5 metrli ramkaǵa kerip qaplap tayarlaydı. 100 voltlı lampa kerek. Shıraq qutı ishine jaylastırıladı, onıń ishi qara reńge boyaladı. Qattı tartıp sıırılǵan tawarǵa qaǵazdan dekoraciya buyımların applikaciya qılıp qoysa boladı. Balalar ózleri tayarlaǵan figuralardı ekranda kórip, shadlıqları sheksiz boladı, olardıń kishkene túrleri ájayıp bolıp kórinedi. Aq marli bóz benen tartıp bekkem tartıladı. Soń hár bir topar jasına say ráwishte ertekti tańlap onıń qaharmanların kartonǵa túsirip, júdá áste aqırın abaylap, serililik penen qıyıladı. Keyin ol qara guash penen boyaladı hám qıyıladı. Soń shıraq yaǵnıy jarıqlıq túsirilip, saxnalastırılǵan ertek tamashası kórsetiledi.

Stol teatrın saxnalastırıw. Stol teatrın saxnalastırıwdıń bir neshe túri bar: birinde pyesa ápiwayı saxnada-perdesiz shirmada, basqası qutıshaǵa uqsas saxnada (karton saxnalastırıw), úshinshisi tegis saxnalastırıwda, saxna eki bólek kartonnan jasaladı. Bul saxnalastırıwlarıdaǵı «artistler» qol menen, astına jayılatuǵın tawarlar,

sım hám magnit arqalı túrli háreket etedi. Jasalğan formalardıń dúzilisi de túrlishe boladı. Jumıs ertek yamasa tımsal tańlawdan baslanadı, soń oğan say personajlar tayarlanadı. Janıwarlardıń formaların balalar kórkem kitaplardan kalkağa kóshiriwi múmkin. Kalkadağı súwretti úlgi qaғaz járdeminde eki aq qaғazға túsiriledi. Bul súwretlerdi reńli qálem menen boyap, birewin kartonға jabıstıradı hám kartondı usı súwret konturı boylap qıyadı. Kartonnıń ekinshi tárepinde ekinshi súwret jabıstırıladı, usınıń menen figura tayar esaplanadı. Bunnan soń yarım túte hám shóp arqalı bálentligi 9-10 sm bolğan astına jayılatuǵın tawar tayarlanadı. Shóptiń ishine figura ornatıladı, túte jıǵılıp túspeui ushın onıń astına dóńgelek qılıp qıyılğan kardon jabıstırıladı.

Saxna-shirma figuranıń astına jayılatuǵın tawar kórinbewi ushın pútinlikte qılınadı. Shirmanı boyaw yamasa oğan reńli qaғaz jabıstırıw kerek. Shirmadan 20-22 sm aralıqta dekoraciya ornatıladı. Eger de toǵay, dala, dárya, tawlardı súwretlew lazım bolsa, tuwrı keliwshi súwretti tawıp, oğan aq ramka qılıw, súwretti kartonға jabıstırıw kerek. Dekoraciyanı yarım dóńgelek túrde búkse de boladı. Saxna-shirma stol ústine qoyıladı, onıń artında bolsa figuralardı júrgizetuǵın hám olardıń ornına sóyleytuǵın balalar turadı. Eger de pyesa dawamında dekoraciya ózgerip turıwı kerek bolsa, kitap sıpatlı etip birlestirilgen kartonға jabıstırılıwı lazım. Onıń hár bir betinde bir dekoraciya boladı.

Eger qoyandı jasaw kerek bolsa, aldın ala pútin figuranı, soń onıń aldınǵı ayaǵın bir az uzınraq etip jasap qırqıp alınadı. Bul aldınǵı ayaqqa sım ótkeriledi. Ol mına usı sım járdeminde basqarıladı. Tayarlap qoyılğan aldınǵı ayaqqa tesik qılınıp ótkiziledi, jiptiń bir ushı ayaqqa bir bólek qaғaz benen tutastırıladı hám jiptiń ekinshi ushı figuradan ótkerilip tereńirek etip tartıladı hám figuranıń ishki tárepine jabıstırıp qoyıladı. Tórende ertek tiykarında stol ústi oyınlarınıń saxnalastırıw qaharmanları úlgi beri gen:

Ertek qaharmanların, karton teatrın saxnalastırıw úskeneleri. Karton teatrların saxnalastırıwda kartonnan jasalğan tegis hám kólemli quwırshaqtıń formaları qatnasadı. Bir tárepleme figuralar jip, sım hám usıǵan usaǵanlardıń járdeminde tek bir tárepleme háreket etedi. Karton teatrların saxnalastırıwda joqarıdan turıp jip, sım menen basqarılatuǵın figuralar da qatnasadı, olar jeńil háreket etedi, burıla aladı. Saxna úsh bólek karton yamasa fanerden jasaladı. Saxnanıń tiykarǵı bólimleri: artqı diywal, pol hám aldı portálalı diywal. Diywallarǵa eki tárepten karton sızıqshalar jabıstırıladı, bul sızıqshalarǵa dekoraciya asıladı. Dekoraciya olardıń ózlerinen úlkenirek kartonға jabıstırıw kerek, sebebi olardan asılǵıshlar qırqıladı. Perdeniń súwreti de ózinen úlkenirek kartonға jabıstırıladı, bul onı kóteri wge hám túsiriwge qolaylı boladı. Kópshilik spektakller ushın háreketleniwshi dekoraciya kerek boladı. Bunday dekoraciya figuralardıń tez háreket etip atırǵanlıǵın bildiriw ushın qollanıladı. Háreketleniwshi dekoraciya 3- 4 metrli qaғaz lentadan islenip, artqı diywalǵa qılınğan tesikten ótkiziledi hám kerek waqıtta tartıp, háreketke keltiriledi. Aytayıq, figura shep tárepke háreket qıldırılmaǵan bolsa, dekoraciya onı tárepke tartılıp tez háreket qılıp atırǵanday bolıp kórinedi. Saxna basqasha bolıp qurılıwı da múmkin, bunday jaǵdayda onıń aldınǵı bólimi trilyajǵa usaydı. Onda portal-saxna aynası qırqıladı. Bunday jaǵdayda aynanıń artında onnan 2-3 sm

aralıqta jıńışke domalaq shóp ornatıladı. Shópti ornatıwdan aldın oǵan 10 ǵa shekem sım dóńgeleklendirip kirgizilip, olarǵa qozǵalıp júrgiziletuǵın perde ornatıladı. Perde burmalı bolıwı ushın keńlew bolıwı kerek. Punktir menen eger de atqarıwshılardıń qolın jasırıwdıń keregi bolmasa, alıp taslanıwı ańsat 9-10 smli bolǵan taxtasha kórsetilgen. Saxna bunday qurılǵanda dekoraciyalar kóp qabatlı perde kórinisine iye boladı yamasa karton dóńgelekke jaylastırıladı. Bul dóńgelek jıńışke shegede aylanıp, dekoraciyanı tez almastırıw, bázı jaǵdaylarda háreketleniwshi dekoraciyanı kórsetiw imkanıyatın beredi. Dekoraciyalardıń tez almasıwı ushın olardı kancelyariya nakolkasına usaǵan vertushkaǵa ornatıladı. Bul dóńgelek taxtaǵa ornatılǵan bir bólek juwan sım. Dóńgelek yamasa vetushka artına marlı yamasa tyul tartılǵan úsh tómengi ramkadan ibarat perde jaylastırıladı. Marlı kók yamasa aspan kók reńge boyaladı. Bunday tosıqtan atqarıwshılar saxnanı arqayın kórip tura aladı hám figuralardı isenim menen basqara aladı.

Saxnanı jaqtılandırıw úlken áhmiyetke iye. Olardı sonday etip jaylastırıw kerek, olar saxnanı jarıtıwı hám jarıttıqush nırı tamashagóylerge túspestin.

Muzika barlıq saxnalastırıw postanovkalarınıń tiykarǵı elementlarinen biri bolıp esaplanadı. Ózińizge belgili, spektakl muzikalı kirisıwden baslanadı. Muzikalı dem alıs waqtında dekoraciya almasadı. Ses hám jarıqlıq effekti menen birikken muzika «Fonus hayal» saxnalastırıwında da, stol teatrларınıń saxnalastırıwında da bekkem kórkem kórinisti jaratıw imkanın beredi. Bul kórinislerde dawısqa eliklew, qorazdıń qıshqırıp baqırıwı, pıshıqtıń miyawlawı, ayıwdıń ókiriwi hám de shawqım effektleri – jawıp atırǵan jawın dawısın, parovozdıń pıshırlawı hám usıǵan usaǵanlardan paydalanıladı.

Barmaq teatrларın saxnalastırıw. Balalar óz qolı menen jasaǵan oynshıqlarınan teatr, stol hám barmaq teatrın saxnalastırıwda paydalanıwı múmkin. Bunda balalar ápiwayı tamashagóy, bolıp ǵana qalmastan olar miynet etiwshi, dóretiwshige aylanıp, ózlerinen kishkene topar balalarına saxnalastırılǵan kórsetiw menen olardı quwandıradı.

Barmaq teatrı qaharmanların qaqazdan jasaw múmkin. Qaqazdan konus hám cilindr formasındaǵı barmaqqa kiyiw ushın jasalǵan bolıp, adam, haywanlardıń kórinisi tayarlanadı, júzik formasıda jasalǵan qaqaz qaldıǵı jelimlep, barmaqqa kiyip alınadı. Ertek qaharmanların kishkene qutishalardan da jasaw múmkin. Qutishalardıń tómengi tárepinen barmaqta kirgiziw ushın jay tayarlap, qutishaǵa qállegen túr beriw múmkin. Qutishanıń qolay tárepinen barmaq sıyatıuǵın kishkene tesik kesip qoyıladı, mısalı: shırpınıń qutısınan, kubiklerden, domalaq formadaǵı qutishalardan hám basqalardan. Barmaq teatrларın saxnalastırıw ushın hár túrli tawarlardan paydalanıw bir qansha keń tarqalǵan. Bunda tawardıń sótilip ketpeytuǵın túri taqlanadı hám onıń astarlı tárepinen tigip, soń on tárepine awdarıladı, qalǵan jaǵı tigip shıǵıladı. Balalarǵa tigilgen oynshıqtıń keri tárepinen jabıstırıwdı, kóz, qas, buwın, awız usaǵanlardı jabıstırıw kerekligin ayıp, olardı orınlawǵa iytermelese boladı. Balalar ózbetinshe shash, jiyek, lenta hám tordan bezeklerdi ózleri jabıstıradı. Detallardı balalar ózleri tıǵmeshe, jún jipler járdeminde bezeydi. Barmaq teatrın qaqaz qıyındısınan da jasasa boladı. Bunda qaqazdan cilindr formasın jasap, barmaqqa say qılıp qaqaz qıyǵanı cilindrge kirgizip, soń qálegen formanı jasaw múmkin.

Qurıǵannan keyin bas bólimlerin boyaw lazım. Olarǵa bazı detallardı qaǵazdan qıyıp, jelimlep qoysa boladı. Mısalı: qulaqlardı, kózlerdi bolsa ilgeklerden, tawarlardan, túrli jiplerden shashlardı islese boladı. Bunday oyınshıqlardı úlken hám tayarlıq toparında mektepke shekemgi jastaǵı balalar ózbetinshe orınlardı. Kartongá sıızıp qıyılǵan figuralardan: qız, qus, haywanlardıń basınıń arqa tárepine kishkene karton qaǵaz qaldıǵınan barmaq kiydiriletuǵın etip jabıstırıp qoyıw múmkin.

Digir-digir oyınshıqlardı jasaw. Digir-digir oyınshıqlardı jasaw ushın kishkene kardongá adamnıń hám haywanlardıń kórinisin sıızw kerek, olardıń ayaqları bolsa sızılmaydı. Sızılǵan kórinisti qıyıp alamız. Figuralardı alaqańımızdıń arqa tárepine rezina menen bekkemlep, kórsetkish (balan úyrek) yamasa orta (ortan terek) barmaqqa átir shiyshe qaqpıǵın kiyip, rezina menen bekkemlep, stolda figuralardı júrgizemiz. Olardı shaptırıw, oyınǵa túsiriwge de boladı. Úlken hám tayarlaw toparı balaları bunday oyınshıqlardı ózbetinshe jasay aladı.

Qolǵap quwırshaqlar (barmaqsız qolǵap). Eski qolǵap quwırshaqlardı jasaw ushın material bola aladı. Bunday oyınshıqlardı da balalardıń ózleri jasawları múmkin. Qolǵap quwırshaqtıń bas bólimi, úlken barmaq bolsa, murın bolıp xızmet etedi. Qolǵaptı tolıq haywanǵa aylandırıp alıw da múmkin, bunda úlken barmaq quyırq wazıypasın atqaradı. Qolǵap quwırshaq denesi bolıwı, oǵan bas hám basqa detallardı biriktiriwge de boladı. Qolǵap tabılmasa, onda toqılǵan buyım yamasa tawardan paydalanıladı. Balalar bunday qaharmanlardı ózleri jasay aladı, ásirese eki qolǵaptan jasalǵan oyınshıq: kúshikshe, pıshıqsha, qoyansha, bóri, qasqır, túlkishelerdi tayarlaw qıyın emes. Qolǵaptıń kórsetkish hám úlken barmaǵı quyırq boladı, onıń artıqsha bólimleri tigip taslanadı. Qaharmanlardıń ayırım detálların bezewde ilgekler, dur danashaların, monshaqlardı paydalansa boladı. Bunday oyınshaqlardan balalar saxnalastırıw iskerliginde paydalanadı.

Pamazıy gezlemeden islengen jumsaq quwırshaqlar járdeminde erteklerdi saxnalastırıw. Pamazıy gezlemeden islengen jumsaq quwırshaqlar járdeminde erteklerdi saxnalastırıwdıń ózine tán tárepi sonnan ibarat, kishkentaylar, ertek qaharmanlarınıń tap ózin kóredi. Personajlar pamazıy gezlemeden islengen (flanelegraf) ekranǵa jabıstırıladı. Ekrandı tayarlaw ushın bálentligi uzınlıǵı 60 sm li qalıń karton yamasa faner ústine pamazıy gezlemesi jabıstırıladı. Personajlar ekranda, mine sol ekran arqalı jabıstırıladı. Balalar ushın móljellengen pamazıy gezlemeden islengen jumsaq quwırshaqlar járdeminde erteklerdi saxnalastırıw ertek qatnasıwshıları, personajlar, dekoracıyalar, ertektiń teksti, baslawshı ertekshi ata yamasa apalardan ibarat boladı.

Pamazıy gezlemeden islengen jumsaq quwırshaqlar járdeminde erteklerdi saxnalastırıw ushın personajlar tómendegishe tayarlanadı: personajlar karton qaǵazdan qıyıp alınadı hám reńli boyawda, guashta boyaladı. Tayar bolǵan personajlar ertek teksti menen birge papkaǵa salıp qoyıladı.

Qutisha quwırshaq. Quwırshaqtıń bas bólimi ushın túrli-túrli qutishalardı sáykeslestiriw múmkin (qaymaqtan, súttan bosaǵan ıdıslar, kubik, cilindr túrindegi ıdıslar). Eń áhmiyetlisi, oǵan balanıń qolı sıyıwı kerek. Temaǵa say qutishalardan, detálların bolsa túrli materiallardan qıyıp alıw hám jelimlew múmkin. Bunıń ushın balalarǵa úskenelew usılın kórsetiw kerek. Balalar menen sonday oyınshıqlardıń

súwretlerin kórip shıǵıw hám onı jasawdıń eki variantı bar: figuranıń pútin yamasa bas bólimin kórsetiw.

Bunda balalar qoldan tawardan juqa etip, ózbetinshe tige aladı. Qol barmaqları qutısha ishine beriktilip jasırınadı. Bunday quwırshaqlardan sóyleytuǵın quwırshaq jasaw múmkin. Balalarǵa awzın jasaw ushın tesikshe qıyıp islewge járdem beriw kerek. Qutıshanıń ishinen tesiksheniń aldın kórsetkish barmaq penen qıymıldatsa, tap quwırshaq sóylep atırǵanday bolıp túyiledi.

Sekiriwshi oyınshıq. Bunday saxnalastırıw qaharmanların jasaw ushın dumalaq rezina kerek boladı. Qaǵaz bóleklerinen qoyıw massa payda etiw, rezina bolsa sol qoyıw massa ishinde qalıwı kerek. Bul qoyıqlıqtan hár túrli qaharmanlardıń bas bólimin jasaw múmkin. Bul oyınshıqtı jasawda qaǵaz, túrli tawar, paralon, sım, klyonka kerek boladı. Balalar turmısın qorgap, olarǵa ǵamxorlıq etiw maqsetinde elektr sımlar, ilmeshek, skrepka, spica hám basqa da zıyanlantırıwshı ásbaplardan abaylı bolıw kerek.

ERTEKLERDI SAXNALASTÍRÍWǴA QATNASÍW USHÍN KEREKLI BOLǴAN BILIM, UQÍP HÁM KÓNLIKPELER

Mektepke shekemgi bilimlendiriwdiń mámleketlik talapları hár bir jas ózgesheligi basqışında balalardıń anıq belgilengen kólemdegi bilim, uqıp hám kónlikpelerdi ózlestirip alıwın talap etedi. Saxnalastırılǵan oyınlarda bala ózin emin-erkin tutup, óz qábiiletlerin jedelli kórsete alıwı ushın, ol bilim, uqıp hám sóylesiw, qarım-qatnas jasaw kónlikpeleri minimumına iye bolıwı dárkar.

Bilim degenimiz - bul qanday da bir turmıs tarawı boyınsha maǵlıwmatlar jıyındısı bolıp tabıladı. Balanıń bilimi qanshelli tereń bolsa, oyın úyreniw barısında onda uqıp hám kónlikpelerdiń qalıplesiw de sonshelli maqsetke muwapıq baǵdarda baradı.

Bul jerde nızamlı túrde mınaday soraw tuwıladı: saxnalastırılǵan oyınlar barısında qaraqalpaq sóylew tilin úyreniwde jetiskenliklerge erisiw ushın bala qanday bilim kólemine iye bolıwı tiyis?

Bilimlendiriwdi standartlastırıw balaǵa birinshi gezekte tómendegishe ulıwma bilimler kólemine kerek bolatuǵının názerde tutadı:

- Qaraqalpaqstan Respublikası aymaǵında qapaqalpaq tiliniń, mámleketlik til ekenligi haqqında túsinikti balanıń sanasına sińdiriw. Hár bir adam bul tilde sóyley biliwi tiyis, bul onıń qaraqalpaq xalqına, onıń mádeniyatına, úrp-ádet hám dásturlerine bolǵan húrmetin kórsetetiriniń hám mámleketlik tildi meńgerip alıw olardıń respublika xalqı menen emin-erkin qatnas jasay alıw imkaniyatın dúzip beretuǵınlıǵı haqqında keń túsiniкке iye bolıw;

- qaraqalpaq xalqınıń óz ádebiyatına, tariyxına hám milliy mádeniyatına iye ekenligin tán alıw. Al, tildi úyreniw ushın xalıqtıń mádeniyatınıń qalay hám qanday jaǵdaylarda rawajlanganın, neler onıń ósip rawajlanıwına járdem bergenin yaki kesent etkenin biliw;

- qaraqalpaq xalqı da basqa xalıqlar sıyaqlı kórkem ónerdiń hár qıylı janrlarına iye ekenligin, bul janrlar ózlerine tán ózgesheliklerge iye bolıp, bizdi qorshaǵan

dúnya shınlıǵın sáwlelendiretuǵın hám ózine tán milliyliǵı, ózinsheligi hám qaytalanbaytuǵın ráńberáń gózzallıǵı menen parıqlanıp turaturınlıǵın tán alıw;

— xalıq hám avtorlar tárepinen dórelgen ádebiy shıǵarmalarınıń saz-sáwbet, súwretlew, kórkem óneri shıǵarmalarınıń janrları haqqında túsinikke iye bolıw hám de olardı bir-birinen ayıra biliw;

— ádebiy shıǵarmalardı kóz aldına keltiriwdiń jolları haqqında anıq túsinikke iye bolıw; sóz, mimika, háreket, dawıs tolqını hám saxnalastırılǵan oyunlar, namaǵa salıp qosıq aytıw, ayaq oyınǵa túsiw, saz shertiw, súwretlew kórkem óneri boyınsha sızıqshalar sızıw, reńli daqlar salıw, túr boyawdan paydalana biliw, músin soǵıw, applikaciya, mozaika, qurastırıw usıllarınan paydalanıw, quraq quraw súwret salıw.

Bunnan tısqarı, balalar qaraqalpaq tiliniń seslerden quralǵanın hám bul seslerdiń kópshiliginiń basqa tillerdiń seslerine usamaytuǵının, zatlardıń atamaları, háreketleri, belgileri basqasha sózler menen aytılatuǵının, sózlerdiń gáp bolıp jámlesiwiniń de óz qaǵıydalarınıń bar ekenligin, al eger qaǵıydanı buzsa, sóylewshiler bir-birin túsinbewi múmkin ekenligin biliw, bunnan tısqarı balalar úlgi boyınsha ózbetinshe jańa gáp qurawı ushın, ana yaki mına sózlerdiń modelin, sóz hám gáplerdiń mánisin hám áhmiyetin túsiniw ushın bir neshe ápiwayı grammatikalıq qaǵıydalardı da úyreniw tiyis.

Bul sol, balalardıń baslawısh basqıshta qaraqalpaq sóylew tilin meńgeriw barısında ózara qarım-qatnas jasap sóylesiwdi ámelge asırıw ushın talap etiletuǵın bilim minimumı.

Bilimdi meńgeriw menen birge balalar uqıp hám kónlikpelerdi de iyelewi lazım.

Al, uqıp degenimiz—bul alǵan bilimi tiykarında sóylew xızmetin yaki qanday da basqa xızmetti orınlaw quralı bolıp tabıladı. Uqıp dáreje jetiskenligi boyınsha ózara ayırılıp turıwı da múmkin. Mısalı, bala qaraqalpaq tilinde zattıń háreketin bildiretuǵın sózlerdiń gáptiń sońında keletuǵının, al rus tilinde bolsa bul sózlerdiń qálegen jerde turatuǵınlıǵın biledi. Lekin, usıǵan qaramay, bul qaǵıydanı bile tura balalar kóbinshe gáp dúzgende qáte jiberedi. Balanıń alǵan bilimin paydalana biliw uqıbı kónlikpelerge ótkende ǵana iske asadı.

Kónlikpe - qanday da bir qıyın sanalı túrdegi xızmettiń quramalı komponenti sıpatında qollanılıp júrgen jumıstıń (uqıp ádis hám usılların avtomatlastırıw, bekkemlew. Bul saxnalastırılǵan oyunlarǵa da kiredi, sebebi balalar oyınǵa qatnasıp, anaw yaki mınaw personajdıń sózlerin meńgerip alıw ushın taqmaq, qosıq, jańıltıw, jumbaq, sanamaqlardı yadlawǵa tuwra keledi. Solay etip, balalar sózlerdi, sóz dizbeklerin bekkemlep qoymastan, al saxnalastırıw barısında seslerdi durıs aytıw kónlikpelerin, hár qıylı háreketlerde paydalanıw ushın arnawlı didaktikalıq oyunlardı, qızıqtırırshı-úyretiwshı shınıǵıwları da keńnen qollanadı.

Sóylew wazıypalarınıń usılın atqarıwshı (seslerdi durıs aytıw, sózlik qordı jedellestiriw, sóylesiwler júrgiziw hám sóylemler dúziw) barlıq materiallar saxnalastırılǵan oyunlarda balalar tárepinen dóretiwshilik penen qollanıwı múmkin. Demek, balalardıń dóretiwshilik qábilettiligi rawajlanıp, alǵan bilimin qollanıp uqıp hám kónlikpelerin bekkemlewge sózsiz jaǵday tuwǵızıladı, solay etip uqıp hám kónlikpeler jańa jaǵdayǵa ótiw múmkinshiligine iye boladı.

Saxnalastırılğan oynlı háreketlerdi tayarlaw barısına balalardı tartıw, mısalı, atributlardı dúziw, afishanı, mirátnamalardı (shaqırıw biletlerin) tayarlaw, dekoraciya hám intererlerdi bezew balalardıń súwretlew kónlikpeleriniń jetilisiwine óz tásin jasap ǵana qoymastan, al olardıń qıyalınıń, fantaziyasınıń ósiwine, úyreniwdiń ámeliy baǵıtı menen támiyinleniwı, alǵan biliminiń bekkemleniwine tásin tiygizip, onıń adam turmısındaǵı áhmiyetin túsindiredi. Bunnan tısqari, balalardıń qaraqalpaq tiline bolǵan qızıǵıwshılıǵın kúsheytiwge tásin tiygizip, motivaciyanı qalıplestiriw hám ana yaki mına xızmetti orınlawda juwapkershilik sezimin arttıradı.

Kónlikpelerdi jaqsılap bekkemlep dúzip shıǵıw ushın belgili bolǵan talaplardı saqlaw dárkar.

Bilim hám kónlikpelerdi nátiyjeli shınıqtırıp úyretiwdi támiyinlewshi zárúrli shárt bilimdi túsiniwge alıp keledi. Usınıń menen birge, bilimdi ózlestiriw barısı balanıń jeke ózgesheliklerine baylanıslı ekenligin de atap etiw dárkar (tekstti eslep hám yadlap alıw ushın bir balaǵa eki-úsh ret tákirarlap aytqan jetkilikli, al ekinshi balaǵa 8-10 ret tákirarlaw kerek).

Oqıtıwdıń uqıp hám kónlikpeleriniń bekkemliligi hám tezligi oqıtıwdıń metod hám usıllarına, tekstlerdi, gáp hám sózlerdi mexanikalıq yadlawǵa baǵdarlamay, al balalardan ózbetinshelikti hám sóylew aktivliligin talap etiwshi dóretiwshi tapsırmalardı orınlawǵa baylanıslı. Mısalı, pedagog balalardı atlıqtıń kóplik sanınıń payda bolıw jolları menen tanıtıradı. Solay etip, ol balalalarǵa jeńil túsiniwli túrde (instruksiyada) bilimdi jetkeriwı tiyis: kóp zatlar haqqında aytıw ushın, aytılatuǵın zattıń mánisin bildiretuǵın sózdiń keynine-lar, yamasa-ler qosımtasın jalǵaw kerek (toplar-top, kubik-kubikler, terek-terekler, mashın-mashınlar). Soń balalarǵa alǵan bilimlerin jańa mazmunda (samolyotlar, qálemler) paydalanıwǵa jaǵday tuwǵızıw zárúr, lekin, hár saparı sózlerdiń, úlginin tayın túrinde beriwdiń qájeti joq.

Tekstti yadlawda hár qıylı usıllardan paydalansa boladı: pedagog penen birge tekstti oqıw, mazmunı boyınsha gúrrińlesiw, gey bir gáp hám sózlerdiń aytılwı ústinde jumıs islew, kórgizbeli quralǵa súyene otırıp, tekstti tákirarlap oqıw, jası úlken adamnıń (pedagogtıń) sońınan tekstti xor menen aytıw, tekstti gezekpe-gezek tákirarlaw (birinshi qatardı pedagog aytadı, ekinshisin bala dawam etedi, soń kerisinshe t.b.). Bunday, hár qıylı usıllardı paydalanıw tekstti yadlaw kónlikpelerin dóretiw barısın tezletiwge járdem beredi. Sonıń menen birge, kónlikpelerdiń bekkemliligi tákirarlaw barısındaǵı waqıttıń áste-aqırınlıq penen artıwına da óz tásin tiygizedi.

Uqıp hám kónlikpelerdi islep shıǵıwdı tezletiw barısınıń eń áhmiyetli jaǵdayı pedagogtıń ózbetinshe, dóretiwshi jumıstı shólkemlestiriwge ayrıqsha dıqqat awdarıp, balalarǵa uqıp hám kónlikpelerdi islep shıǵıwda ózleriniń jumıs usılların izleniwge múmkinshilik jaratıp beriw bolıp esaplanadı.

Sonday-aq, úzliksiz shıǵıwlar ótkeriw kónlikpelerdi islep shıǵıwda aytarlıqtay áhmiyetke iye. Shıǵıwlardıń uzaq waqıt úziliske túsiwi balanıń iyelegen uqın hám kónlikpeleriniń oyılıwına alıp keliwi múmkin. Usıǵan baylanıslı balalardı yadlaǵan taqmaq, jumbaq, naqıl-maqal hám sanamaqların eslewge májbúrleytuǵın hám onı paydalanatuǵın, tásirli sóylew kóplikpelerin jetilistiriw, bekkemleytuǵın, sonıń menen birge, saxnalastırılğan háreketlerde (oyınlarda, «Ziyrrekler, shaqqanlar klubın»

(KVN), hár qıylı túrdegi báygi, jarıslar ótkeriwde, sabaq, konsert hám oyın-zawıq tamashalar ótkeriw barısında) paydalanıw ushın iyelegen bilim uqıp hám kónlikpeleriniń, bekkemliligin támiyinleytuǵın jaǵdaylar jaratıw zárúr.

Kónlikpelerdi jaratıwdıń áhmiyetli jaǵdayı bul balalar tárepinen atqarıw kónlikpeleriniń ólshemin bahalaw bilimi bolıp esaplanadı. Solay etip, mısalı, spektakl waqtında roldi atqarıw huqıqına iye bolıw ushın hám bul roldi atqarıwǵa usınıs alıw ushın, balalar mına ólshemlerdi (kriteriya) biliwi tiyis:

- tekstti qátesiz, irkilmey oqıw;
- oqıw barısında anıq obraz dóretiwge járdem beriwshi tásirli sóylew, intonaciya, mimika, jest hám háreketlerden paydalanıw;
- óziniń sezimlerin (tań qalıw, hayran qalıp qızıǵıw, quwanıw, narazılıq, ashıwlanıw, qáhárleniw) bildiriw;
- ózine bolǵan isenimdi kórsete biliw.

Atqarıw xızmetleriniń, sapasın bul ólshemler menen bahalay otırıp, bala hár qanday xızmettiń juwmaǵın durıs bahalaw uqıp kónlikpelerine iye boladı, bul tek saxnalastırılǵan oyınlı háreketlerde ǵana emes, al qálegen ámeliy turmıs háreketlerinde áste-aqırınlıq penen jetilisip hám bekkemlenip baradı.

Hár bir hárekettegi kemshilik hám qátelerdi túsiniw hám biliw nátiyjeleri ózin-ózi tekseriw, ózin-ózi kritikalap kemshiligin aytıw uqıp hám kónlikpeleriniń durıs dúziliwiniń, eń baslı jaǵdaylarınń biri. Sonıń ushın, balalarda óziniń hám basqanıń bilim, uqıp) hám kónlikpeleriniń sapasın bahalaytuǵın uqıp hám kónlikpelerdi dúze otırıp, barlıq balalardı qosıq, taqmaq aytıwǵa, oyın oynawǵa, saxnalastırılǵan kórinislerge qatnastırıw júdá áhmiyetli. Al, bul standarttıń talaplarınıń biri.

Solay etip, balalardıń qaraqalpaq awızeki sóylew tilin meńgeriwdegi erisken jetiskenligi onıń ózbetinshe islegen háreketinen hám dóretiwshilik xızmetiniń ósiwindegi alǵan biliminen, uqıp hám kónlikpelerdiń qalıplesiw barısında jaratılǵan jaǵday hám paydalanılǵan usıllardan anıqlanadı. Usınıń menen birge, eger balalarǵa bul qızıqlı bolsa, eger olar ózleriniń kemshiligin tawıp ayta alsa hám atqarılǵan háreketi (roldi) durıs bahalay alsa, ózleriniń erisken tabıslarına, jetiskenliklerine joldasları menen birge quwansa, al eger sátsizliklerge ushırassa oǵan qıynalsa, sonda balalar bar kúsh-jigerin jumsap roldi, islegen hár bir háreketin jaqsı atqarıwǵa tırısıp, sapalı atqarıwǵa erisedi.

Ózińizge belgili bolǵanıday, jeke insannıń hár tárepleme hám garmonikalıq rawajlanıwında erisetuǵın jetiskenliklerdiń kónlikpeleri saxnalastırılǵan oyınlardıń, tálim-tárbiyalıq bahalıǵında kórinip tur. Solay etip, endi bizler saxnalastırılǵan oyınlardıń tárbiyalıq jaǵdayın hám múmkinshiligin ashıp kórsetemiz.

BALALARDIŇ TIL BAYLIǴIŇ ÓSIRIWDE HÁM OLARDI TÁRBIYALAWDA SAXNALASTÍRÍLǴAN OYÍNLARDIŇ ROLI

Standartlastırıw jeke insannıń hár tárepleme bilimli rawajlangan bolıp dóreliwin názerde tutqanlıqtan, pedagoglarǵa balalar menen islesiwdi shólkemlestiriwdiń eń qolaylı túrlerin izleniwge jol-joba kórsetedi. Saxnalastırılǵan oyınlardıń bala turmısındaǵı hám olardıń til órisiniń rawajlanıwındaǵı tálim-tárbiyalıq rolin hám onıń

basqa jumislardı shólkemlestiriwdiń túrleri menen salıstırǵandaǵı ózgesheligin qarap shıǵamız. Óytkeni, bala turmısta, haqıyqatlıqqa (qubılıs, zatlar, olardıń belgileri, olar menen hárekette bolıw, adamlar arasındaqı qarım qatnas hám t. b.) ózlestirgenlerin úyrenip, kórgenlerin kóz aldına keltirip júzege shıǵaradı. Bulardıń bárin bala óz sanasında qayta islep shıǵıp, óziniń turmıs haqıyqatın baqlaw arqalı erisken tájiriybesine súyenip, olardı oyın arqalı júzege kórsetedi. Demek, bul arttırǵan tájiriybelerin balalar saxnalastırılǵan oyınlarda kórsetiw imkaniyatına erisedi.

Saxnalastırılǵan oyınlardıń bahalılıǵı sonda, bala qısım sınaqların, psixologiyalıq kúsh salıwları sózbeydi, ol sabaq barısında yaki bolmasa baqlawda qıynalıp juwabın tawıp sheshken tapsırmanı ańsat sheshedi, al úlkenlerdiń basshılıǵında balalardı májbúrlep gúrrińlesiwler júrgiziw emin-erkin túrde iske asadı, bala óziniń ústinen ústemlik-húkim qatnastaǵı tonlardı sezbeydi, sebebi bunday qatnas saxnalastırılǵan oyınlarda bolmawı tiyis.

Saxnalastırılǵan oyınlardıń ózine tán ózgesheligi sonda, ol turmıs jaǵdayları, baqlawlar tiykarında dúzilip ǵana qoymastan, balalardı qaraqalpaq xalqınıń ruwxıy baylıqlarına tartıp qatnastıratuǵın, olardıń, tilin tásirli ǵápler menen bayıtatıwın hám olardıń, bilim alıw órisin keńeytetuǵın súwretler hám ádebiy shıǵarmalardıń da tiykarında dúziledi. Kónlikpeniń intellektual rawajlanıwda da roli ullı. Usıǵan baylanıslı, balalar qurı ózlestirgen bilimin elesletip júzege keltirip qoymastan, al anıq personajdıń obrazın jaratıw ushın bulardıń bárin túsiniw, mánisine jetiwge hám salıstırıp teńewge tırsadı. Solay etip, tásirlilik usılları tańlap alınadı. Usınıń menen birge, bala basqalardıń háreketlerine eliklemey, óziniń pikir, sezimlerin, bastan keshiriwlerin ózbetinshe aytıp, bolıp atırǵan waqıyalarǵa, qaharmanlardıń háreketine óziniń, qatnasın qorshaǵan dúnyanı túsiniwine muwapıq etip aytıp beriwge jaǵday tuwdırıladı.

Balalardıń aqılıy qábilettiliginiń rawajlanıwı ushın olardı ózleriniń hám joldaslarınń islegen is-háreketlerin bahalap hám tallaw jasawǵa tartıw úlken áhmiyetke iye. Al, bul óz gezeginde, balalardıń, til órisiniń ósiwine, óz pikirin anıq etip aytıp, kerek bolǵan sózlerdi durıs tańlap ǵáp konstrukciyaların dúziw kónlikpelerin qalıplestirip, háreket sapasın standart (úlgı, etalon) penen baylanıstırıwǵa óz tásirin tiygizedi.

Balalardıń saxnalastırılǵan oyınlarǵa qatnasıwında, olardıń tekstti jaqsı biliwi, háreketlerdi orınlawda izbe-izlikti saqlawı, dialoglar dúziwi, basqarıwshınıń yaki joldasınıń sózlerine ılayıq háreket etiwge talpınıwı, balalardıń, kórinisler kórsetiwge tayarlıǵın kórsetip kerekli bolǵan maǵlıwmattı dárriw yadınan shıǵarıp aytıw uqıplılıǵı názerde tutıladı.

Saxnalastırılǵan oyınlardıń roli balanı estetikalıq hám etikalıq qásiyetlerge bay etip tárbiyalawda da ullı. Balalardıń saxnalastırılǵan kórinislerge qatnasıwı saxna kórkem ónerine estetikalıq qatnas hám qızıǵıwshılıqtı dóretiwge tiykar saladı, balanıń aynala dúnyadaǵı shınlıqqa qatnasın kórsetip, óziniń pikirlerin, ishki sezimlerin aytıw jolların izlep tabıw hám ózin kórsetiwge talpınıw tilegin oyatıwǵa jaǵday tuwǵızadı. Usıǵan tiykarlana otırıp, bala óziniń ósip rawajlanıw jolın ózi tańlap aladı: stol ústi teatrı járdeminde, quwırshaq teatrı yaki bolmasa bir personajdıń yamasa bir waqıttıń

ishinde bir neshe personajdın (bir artisttiń atqarıwındaǵı teatr) rolin atqarıp saxnalastırılǵan kóriniske tikkeley qatnasıwı arqalı.

Saxnalastırılǵan háreketlerge balanıń óziniń qatnasıwı onıń scenalıq, artistlik qábilettiliginiń ósiwine, sóylesip qarım-qatnas jasaw kónlikpeleriniń jetilisiwine, jańa túrge túsip súwretleniwge (qálegen obrazǵa túsip, sol obrazdı anıq etip jarata alıw), mádeniyatlı etip sóylewge maksimal tásin tiygizedi. Usıǵan baylanıslı balada ózin qorshaǵan adamlardıń sóylegen sózin baqlaw, olardıń sóylesiw maneraların, intonaciyların dıqqat salıp tıńlap kewil awdarıw, kórkem sóz sheberleriniń atqarıwında ádebiy shıǵarmalardı úyreniw, olardıń atqarılıw sapasın bahalap, bul úlgielerge eliklep yaki óziniń qanday da bir pikirin kirgizip ózgerтип aytıw talapları payda boladı.

Eger balanıń ózine ózi atqaratuǵın hárekettiń (roldıń) jaǵdayın, personajdın minezin kórsetiwge járdem beretuǵın kostyumnıń detalların tayarlawǵa, atributlar islewge múmkinshilikler berse, sonda saxnalastırılǵan oynlı háreketlerde, bala obrazǵa tez kirip, onı anıq sáwlelendire aladı.

Saxnalastırılǵan kórinislerge qatnasa otırıp, bala tamashagóylerge jaqsı tásir etetuǵın, olardı qayǵılanıwǵa, quwanıwǵa, oylanıwǵa, pikir júrgiziwge, elikletip kóz aldına keltiriwge májbúrleytuǵın sonday kúshli tásirsheń kórkemlilik usılların izlene baslaydı. Saxnalastırılǵan oynlarda bala óziniń bar bilim, uqıp hám kónlikpelerin paydalanıp, dóretiwshilik potencialın ashıp kórsetip, improvizaciyalap, syujettiń mazmunına dúzetiwler hám óziniń sózlerin qosıp kirgiziw múmkinshiligine iye boladı. Bul oynnıń óziniń barısı hám balanıń óziniń erisken tabısılar oǵan úlken shadlıq hám lázzetleniw baǵıshlaydı.

Balalarda ádep-ikramlılıq qásiyetlerin dóretiwde saxnalastırılǵan oynlar aytarlıqtay áhmiyetke iye. Eń ald menen, bala ózine bolǵan isenimge iye bolıp, onda kúsh hám tapqırlıq payda boladı. Álbette, eger olardıń aldına basta ápiwayı olardıń kúshi jetetuǵın tapsırmalar, soń bul tapsırmalardı áste-aqırınlıq penen qıyınlastırıp barılsa ǵana bul júzege keledi. Saxnalastırılǵan oynlardı tayarlaw hám ótkeriw balalarda mınaday qásiyetlerdi ósiriwge óz tásin tiygizedi: personaj benen birge qapalanıw, eger joldası qanday da bir zattı kelistire almasa oǵan tilekleslik bildirip járdem beriw, unamlı qaharmanlardıń islegen is-háreketlerine, qaharmanlıńlarına pozitiv qatnas jasaw, biziń jámiyetimizge jat minez-qulıq normalarına kerı qatnasta bolıw. Sonıń menen birge balalarda júde áhmiyetli bolǵan jaqsı qásiyetler en jayadı— bular óziniń rolin jaqsı atqarıwı arqalı basqalarǵa (tamashagóylerge) quwanış, ráhátleniw sezimin baǵıshlaw tilegi. Yaǵnıy óziniń jetiskenligi, tabısı haqqında oylamay, al basqalarǵa quwanış, ráhátleniw sezimlerin baǵıshlaw haqqında oylaw.

Saxnalastırılǵan oynlar tildiń iyesi bolǵan xalıqqa, onıń úrw-ádet hám dásturlerine húrmet-izzet sıylasıq qatnasta bolıwǵa tárbiyalawǵa keń múmkinshilikler ashıp beredi hám sol arqalı balalar tájiriybeli túrde emin-erkin bir-biri menen sóylesip qarım-qatnas jasawdıń uqıp hám kónlikpelerin meńgeredi: jası úlkenler menen, joldasları (qatarı menen) hám jası kishi kishkentaylar menen sálemlesiw etiketi; jası úlkenlerdiń aldında hám dasturxan basında ózin tutıw etiketi; sóylesiw barısında joldasınıń (sóylewshiniń) sózin dıqqat penen aqırına shekem bólmey tıńlap, soń onı dawam etiw; sırttan kelgen qonaqtı jıllı sóz benen (qonaq kútiw etiketi boyınsha)

qaraqalpaq xalqınıń milliy qonaq kúiw dásturinde kútip alıw; hár túrli xalıqlardıń milliy bayramların óz tártibinde kútip alıw hám ótkeriwde olardıń urp-ádet, dásturlerin saqlaw hám t. b.

Saxnalastırılǵan oınlar balalardı ekologiyalıq mádeniyatlılıqqa tárbiyalawdaǵı bay múmkinshiliklerdi óz ishine qamtıydı. Olar mınalardan ibarat: balada óziniń densawlıǵına, tábiyatqa ǵamxorlıq qatnas jasaw kónlikpelerin qalıplestiriw hám onı shın ıqlası menen súyip qásterlewge tárbiyalaw, adamzattıń tábiyat hám tirishiliktegi roli, onıń tábiyat penen ózara baylanısı haqqında túsinikti qalıplestiriw, pútin adamzat hám jámiyet iygiligine tábiyattıń bay resursların paydalanıp, keleshek áwlad ushın tábiyiy baylıǵımızdı álpeshlep saqlaw tilegin oyatıp, Watan aldındaǵı hár bir insannıy wazıypasın úyretiw.

Saxnalastırılǵan oınlarda balalardı miynetke tárbiyalaw eń baslı wazıypalardıń biri. Sebebi, bala saxnalastırılǵan oınlarǵa qatnaspastan aldın-aq bul oınnıń juwapkerli, kóp miynetti talap etetuǵın hám jaqsı nátiyjelerge, tabıslarǵa erisiw ushın dóretiwshilik izleniw, qaytpaslıqtı hám qaysarlıqtı talap etetuǵın jumıs ekenligin túsiniw, uǵıp alıwı tiyis. Demek, saxnalastırılǵan oınlar miynet tárbiyasınıń ajralmas bir bólegi.

Balalardı intererlerdi bezew jumısına, dekoraciya hám atributlardı tayarlawǵa tartıw—bulardıń bári balalardıń ózbetinshe islep ózlerin kósetiw jolların izleniwge tiykarlanǵan, olardıń dóretiwshilik miynetiniń juwmaǵı. Bul bala fantaziyasınıń (qıyalınıń) jemisi. V. A. Suxomlinskiydiń aytqan mına pikiri bul sózlerdiń durıslıǵın tastıyıqlap ashıp kórsetip tur «tárbiya miynetsiz hám miynetten tısqarı bolıwı múmkin emes hám bolmaydı, sebebi miynetsiz onıń hár tárepleme kóp qırılıǵı hám qıyıpshılıǵısız adamdı tárbiyalaw múmkin emes».¹

Usıǵan baylanıslı balalardı spektakldi tayarlaw barısında, olardı hár túrli miynetke tartıp hár qıylı bezew xızmetlerine tartıwdı shártli túrde orınlaw tiyis. Sonıń menen birge, eger bala bul jumıstı birewdiń májburlewiniń saldarınan zorlap isletiw jolı menen emes, al balanıń óziniń tilegi menen hám ol yoshlanıp bar ıqlası menen islese ǵana, sonda balanıń dóretiwshilik jumısı onıń ózin hár tárepleme ashıp kórsetip, dóretiwshilik qábilettiliginiń, qıyal (fantaziya) hám uqıplılıǵınıń ósip rawajlanıwına maksimal tásirin tiygizedi. Bul jóninde K. N. Ventcel bılay dedi: erkin miynet bul háreketiń sonday bir túri, bizler bar jan-tánimiz benen qatnasatuǵın, ózimizdiń barlıq «ózim»liligimizdi jumsaytuǵın, bul tap sol háreket, bizlerdiń jeke ana yaki mına tárepimizdi tárip etpey, al pútin insanıyлық tárepimizdi ashıp kórsetetuǵın bolıp esaplanıp, ol erkin dóretiwshilik ónimli miynet bolıp bir waqıttıń ishinde bizlerdiń intellektimizge, sezim hám kúsh- jigerimizge óz tásirin tiygizedi,— bir sóz benen aytqanda hár tárepleme garmonikalıq birlikte bizlerdiń barlıq jeke insanıyлық tárepimizdi kórsetedi»².

Bul pikir házirgi bilimlendiriwdi standartlastırıwǵa ótiw jaǵdayında da óziniń aktuallıǵın joyǵan joq. Bunday pikir pedagogtı oınlardı tayarlaw barısında balalardı dóretiwshilik miynetke keńnen tartıp oqıtıw, tárbiyalaw hám hár tárepleme rawajlandırıw máselesin kompleksli sheshiw nátiyjesinde balalardı minimum bilim,

¹ Сухомлинский В.А. Гармония трех начал. («Журналист».1970. № 8).

² Вентцель К. Н. Новые пути воспитания и образования (2-е издание, М., 1923, с. 119).

uqıp hám kónlikpeler menen támiyinlep ǵana qoymastan, differensiallı usılda olardıń uqıp hám kónlikpe, zeyinliligin hár qıylı hárezetlerde rawajlandırıwǵa járdem beretuǵın zárúrlilik tuwǵızıwshı jaǵdayda qaldıradı.

Balalarǵa tálim-tárbiya beriwde ilimpaz V. A. Silivon saxnalastırılǵan oynılarǵa joqarı baha berdi. «Dramalastırılǵan oın, —deydi ol,—ulıwma qásiyetke iye: dinamizm, joqarı emocionallıq, qızgın sezim, hesh zat penen salıstırıp bolmaytuǵın óziniń quwanışın aytıp, kórsetip jetkeriw. Bulardıń hár qaysısında bala qıyalında payda bolǵan shınlıq elementlerinen dórelgen hám turmısqa eniwdi talap etiwshı obraz bar. Anaw hám de mınaw hárezetlerde de hár qıylı dóretpe túrleriniń elementleri saqlanadı. Balalardıń, ózleri qosıqlardı yadtan shıǵarıp, tekstlerdi dóretip, rollerdi improvizaciyalawdı, kerekli bolǵan dekoraciyalardı, kostyum elementlerin oylap tabadı. Bul jumıs barısında olar súwret saladı, háykel isleydi, qıyadı, qurastıradı»³.

Bunnan mınaday juwmaqqa kelemiz, saxnalastırılǵan oınlı hárezetlerdi shólkemlestiriw standart talaplarına juwap beredi hám balalardıń psixikalıq rawajlanıw procesin ósiriw hám tárbiyalaw máselelerin kompleksli sheshiwge tiykar salıp, sóylesiw kónlikpelerin jetilistiriwdi integrallasqan oqıtıwǵa tiykarlap, eki tillik jaǵdayında qaraqalpaq sóylew tilin úyretiw barısın barlıq tárbiyalıq processtiń ajıralmas bólegi etip hám ámeliy baǵıttı kúsheyte otırıp, balalardıń, qızıǵıwshılıǵın, uqıbın hám olardıń jaǵdayın esapqa ala otırıp, oqıtıwdı differenciallıq usıl hám izbe-izlikti iske asırıw ushın múmkinshilikler tuwǵızıladı.

JUMÍSTÍ SHÓLKEMLESTIRIW PRINCIPLERI, SAXNALASTÍRÍLǴAN OYÍNLARDÍ TAYARLAWDA ÓTKERIWDE ONÍN IZBE-IZLIGI

Joqarıda, ayılǵanday, saxnalastırılǵan oynılar—balalarǵa qaraqalpaq sóylew tilin úyretiwdi shólkemlestiriwdiń birden bir túri. Bul júdá siyrek ushırasatuǵın, ayırıqsha usıl bolıp, ol jeke insannıń hár tárepleme garmonikalıq rawajlanıp qalıplesiwi ushın, onıń sóylew tiliniń rawajlanıwına, sózlik qorınıń bayıwına, seslerdi durıs aytıw kónlikpelerin shınıqtırıp úyretiwge, artistlik qábiletlikleriniń dórewine, sóylesiw kónlikpelerin jetilistiriwge keń múkinshilikler tuwrǵızadı.

Saxnalastırılǵan oynılardıń maqseti—shın hám qıyalıy jaǵdaylarda sóylesip qarım-qatnas jasaw barısında dóretiwshilik uqıplılıqtı qalıplesiw ushın maksimal shárayatlar menen támiyinlew.

Diydilegen maqsetke erisiw ushın bir qansha pedagogikalıq wazıypalardı sheshiw kerek, olar tómendegiler:

-balalardıń fonematikalıq esitiwin rawajlandırıp, qaraqalpaq sóylew tilin ózlestiriwdi támiyinlew, qaraqalpaq tiliniń ózine tán seslerin tek bólek túrinde ǵana emes, al baylanıslı sózde aytıw hám ayırıp tabıw uqıplılıǵın dóretiw; tekst qatarınan tanıs sózlerdiń tawıp alıwǵa, olardıń mánisin túsiniwge, óz pikirin aytıw ushın kerekli sózlerdi taqlap alıwǵa úyretiw;

³ С и л и в о н В. А. Организация театрально-игровой деятельности детей дошкольного возраста. (Минск, 1982, с. 4).

-qaraqalpaq tiliniń grammatika nızamı boyınsha ulıwma alǵan grammatikalıq biliminiń, tiykarında hár túrli konstrukciyadaǵı gáplerdi dúziw kónlikpelerin jetilistiriw;

-sáwbetlesiwshi joldasına soraw beriw hám onıń sorawına juwap beriw uqıbın dóretiw, ırızılıǵın, narazılıǵın, quwanışın, hayran qalǵanın, ház etken sezimin, tań qalǵanın, tańlanıwın, túnilgenin t. b. aytıw ushın tásirlik usıllarınan (intonaciya, mimika, jest hám hárezetler menen) paydalanıw;

-óz pikirin bir neshe baylanıslı gápler menen logikalıq izbe-izlikte aytıw;

-qosıq, taqmaq hám naqıl-maqallardı qaharmanlardıń minez-qulqın, hárezetin hám qılıqların ashıp kórsetip sıpatlama beriw ushın paydalanıw;

-ádebiy shıǵarmalardaǵı obrazlı gáplerden paydalanıp, teksttiń mazmunınıń mánisin buzbay, ondaǵı sózlerdi yadlap almay-aq, óziniń til qábilettiligin hám uqıbın kórsetip, óz sózleri menen aytıw;

-oyında ózbetinshe óz pikirin, bilimin hám turmıstan, baqlawdan alǵan tásirin dóretiwshilik penen iske asırıw;

-balalardı qaraqalpaq hám basqa da tuwısqan xalıqlardıń ruwxıy baylıqlarına, dástúr hám úrp-ádetlerine tartıw.

Usıǵan baylanıslı saxnalastırılǵan oynılardıń syujetiniń mazmunın (ertektiń tiykarında, haqıyqıy turmıstıń bir epizodın alıp yamasa gúrriń, taqmaq hám basqa da shıǵarmalardan alıp) anıqlaw lazım.

Tańlap alıwda tómendegi didaktikalıq principlerdi bassılıqqa alıp, olardı buzbay tiykarlanıp barıw kerek.

Saxnalastırılǵan oynılardı shólkemlestiriwde erisetuǵın jetiskenlikler túsiniklilik principin syujettiń mazmunında iske asırıp hám tayarlıq barısında balalardıń sanasına engiziwdegi tárbiyashınıń uqıbına baylanıslı. Solay etip, syujetti balalardı saxnalastırıw ushın olardı onı usınbastan aldın, olardıń til baylıǵınıń jaǵdayı haqqında anıq túsinikke, maǵlıwmatqa iye bolıwı kerek (sabaq rus tilinde oqıtılatuǵın toparlarda, hár túrli millettiń balaları tárbiyalanatuǵın toparlarda, ana tilinde oqıtılatuǵın toparlarda).

Balalardıń til baylıǵı dárejesi hár qıylı bolǵan toparlarda bir syujette qollanıla beriliwi de múmkin. Lekin bunday jaǵdayda shıǵarmanıń mazmunınıń mánisi balalardı erte, gúrriń, taqmaq, naqıl-maqal menen tanıstırıw, rus tiline awdarıw usılı menen, yaki tárbiyashınıń shıǵarmanıń mazmunın túsendiriw jolı menen iske asıwı múmkin.

Eń áhmiyetli principlerdiń biri tapsırmanı qıynlastırıwdaǵı izbe-izlik princip bolıp tabıladı. Solay etip, basta tárbiyashı (pedagog) intonaciya, jest hám mimikalardan paydalanıp shıǵarmanı tásirli etip oqıydı, bunda ol ne haqqında sóz etilip atırǵanın bolıp biliwge hám ańǵarıwǵa balalardı múmkinshilik jaratadı. Al, tákirarlap oqıǵanda kórgizbe quraldan paydalanıp oqıw kerek, ol qaharmanlardıń orınlanıw izbe-izligin balalardıń sanasında túsinikli etip qalıplestirip hám shıǵarmanıń mazmunı boyınsha berilgen sorawǵa juwap beriwge járdem beredi. Soń sózdiń mánisin anıqlaw boyınsha, gáp ishinde olardı qollanıw boyınsha shınıǵıwlar, sóz hám gáplerdi hár bir balanıń tásirlik usılın paydalanıp aytıwı boyınsha jumıs alıp barıladı. Tek usınday aldın-ala jumıs alıp barılǵannan keyin ǵana balalardı eń,

ápiwayı rollerden, soń barıp qıyın rollerdi atqarıwǵa jaǵdaylar tuwǵızıladı. Baslawshınıń (ertekshiniń) sózin pedagog óz moyınına aladı. Tekst qatarların hár bir bala menen bir neshe mártebe tákirarlaǵannan soń, eń uqıplı balaǵa baslawshınıń (ertekshiniń) rolin atqarıwǵa ruxsat etiledi, bul balada ózine degen isenimdi arttırıp, óz háreketinen qanaatlanıw sezimin oyatadı, ózine berilgen roldi tásirli hám túsinikli etip oynaw talapları payda boladı. Solay etip, balalardı qızıqtırıw principini hám hár bir balanıń jeke múmkinshilik hám ózgesheliklerin esapqa alıw principini menen iske asadı.

Oqıtıwda kórgizbeli quralǵa suyeniw principini de aytarlıqtay áhmiyetke iye. Shıǵarmanıń mazmunı menen tanıstırıwda, balalarǵa personajdıń obrazın: dóretiwge járdem beriwshi súwretlerden, kitaplardaǵı illyustraciyalardan paydalanǵan maqul boladı. Tekstti balalardıń kóz aldına keltirip, olarǵa háreketlerdiń izbe-izligin ózlestiriwge járdem beretuǵın flanelegraftan paydalanıw kerek, bunda balalarǵa háreketlerdi demonstraciyalap kórip shıǵıwǵa múmkinshilikler tuwǵızıladı. Sonıń menen birge, stol ústi teatrın da paydalanǵan maqul boladı, sebebi onda balanıń dıqqatı tásirli hám túsinikli, anıq etip sóylewge, syujettiń mazmunın úyreniwge ayrıqsha bólinedi. Bul kórgizbeli qural eslep qalıwǵa isenimli túrde kepillik hám tayanış bolıp xızmet atqaradı. Quwırshaq teatrın paydalanıwda wazıypa bir qansha qıyınlastırıladı, sebebi onda baladan sóz benen háreketlerdi (quwırshaqtı háreketke keltirip júrgiziw) baylanıstırıp atqarıw uqıbı talap etiledi. Sonıń ushın oǵan bar ıqlasın bólip, dıqqat penen islewge tuwra keledi. Al, bul birden hámmeniń qolınan kele bermeydi. Al, eń qıyın wazıypalar saxnalastırıw barısında, balanıń ózi ana yaki mına roldi atqarıp, sózlerdi háreketler, mimika, jest hám intonaciya menen baylanıstırıp alıp barganda sheshiledi. Bulardıń bári hár bir balanıń jeke ózgesheligin, uqıbın kórsetip, anıq obraz jaratıwǵa óz tásirin tiygizip járdem beredi. Sol sebepli, saxnalastırılǵan oyunlar atqarıwshı hám tamashagóylerge úlken quwanış alıp keledi.

Balalardıń bilimine hám tájiriybesine súyenbey, olardı spektakl ótkeriwge tayarlaw múmkin emes. Bul tiykar etip alınǵan principlerdiń biri bolıp, oqıtıw barısın pedagogikalıq birge islesiwge tiykarlanıp dúziw principini. Bunday oqıw barısı balanıń ziyrekliligi, qábilettiligi tiykarında dúzilip, hár bir bala ózin hám óziniń uqıbın kórsetiwge tırsadı. Ol teleekran arqalı, jas tamashagóyler teatrında, xudojniklerdiń súwretlerinde, multfilmler kóriw arqalı, kúndelikli turmısta adam hám haywanatlardıń minez-qulqın baqlawı múmkin. Ol óziniń barlıq alǵan tásirin pikir júrgizip qaytadan kóz aldına keltirip, oylanıp, kórip hám olardıń bárin úylestirip kórip, soń saxnalastırılǵan kóriniste júzege keltiredi. Eger onı til, sezim, hám mádeniyat birligi principini menen birge baylanıstırsaq bul princip tez iske asadı. Tap sonıń ushın balalarǵa, anıq, konkret mısallarda átiraptaǵı shınlıqtı hár qıylı kórkem óner túrlerinde hám hár qıylı adamlardıń háreketlerinde súwretlep kórsetip barıw kerek, bunda balanıń túsinigi aytarlıqtay dárejede bayıp, bilimi bir sistemaǵa túsip, shınlıqtı ózlestirip uqıp hám kónlikpeleri jetilisip baradı. Bunday usılda oqıtıwdı shólkemlestiriw oqıtıwdı integrallastırıw principin iske asıradı, bunda bala óziniń minimum bilim, uqıp hám kónlikpelerin hár qıylı jaǵdaylardı, óziniń dóretiwshilik uqıbın ósirip maksimal paydalanadı. Bulardıń barlıǵı balanıń alǵan, bilimin

bekkemlep, bir sistemaǵa túsirip, alǵan bilimin turmıs penen baylanıstırıw principin iske asırıwǵa jaǵday tuwǵızadı. Bul standart talaplarına tolıǵı menen juwap beredi.

Saxnalastırılǵan oýınlardı tayarlaw barısında tekst ústinde jumıs islew úsh basqısha ótkeriledi.

Birinshi basqısh- syujetti ózlestiriw, úyreniw hám onıń mánisin túsiniw.

Ekinshi basqısh- alǵan bilimin tájiriybede pedagog penen birge hám onıń bassılıǵında paydalanıw.

Úshinshi basqısh- balalardıń ózbetinshe dóretiwshilik háreketin jetilistiriw.

Jumıstıń izbe-izligin anıq konkret mısallarda kóremiz.

Birinshi basqısha (jańa bilim alıw hám ózlestiriw) balalar ádebiy shıǵarmanıń mazmunı yamasa kúndelikli turmıstıń syujeti menen tanıtırıladı. Lekin bul basqısha da balalar bilimdi passiv (nemquraydı) ózlestirmewi kerek. Olardı teksttiń mazmunın talqılawǵa tartıp, óziniń pikirin, kózqarasın, kostyum, dekoraciyalardı bezew, hár qıylı shárayatlar jaratıw boyınsha óz tilegin hám usınısın aytıwǵa múmkinshilikler beriw dárkar (balalarda leksikalıq hám grammatikalıq sóz qorlarınıń jetispewine baylanıslı bul jumıstı rus toparlarında rus tilinde alıp barsa da boladı). Balalar syujettiń mazmunına korrekativ (dúzetiw) kirgiziw bánesi menen óz usınısın aytıwı múmkin. Olar personajdıń obrazın ashıp kórsetiwge járdem beretuǵın, ózlerine burın tanıs bolǵan, lekin syujettiń mazmunına say jańa sózlerdi, taqmaq, jumbaq hám naqıl-maqallardı kirgizedi.

Ekinshi basqısha balalardıń hár bir kórkem óner túriniń roli hám áhmiyeti haqqındaǵı túsiniǵı keń boladı hám olar qaharmannıń minezin, sımbatın, sırtqı pishinin, qılıqların hám is-háreketin ashıp kórsetiwde bir-biri menen ózara tıǵız baylanısta hám bir-birine gárezli ekenligin biliwi lazım. Bul basqısha shıǵarmanıń mazmunın úyreniw ústinde, jumıs alıp barıladı. Usınıń menen birge tekstti (roldi) bir neshe márte tákirarlawda mexanikalıq túrde yadlawǵa jol qoymaw kerek. Barlıq balalarǵa óziniń uqıbın kórsetiwge múmkinshilikler jaratıp, hár bir sóz, gáp hám kórinis ústinde jumıs islew maqsetke muwapıq boladı. Sonıń menen birge, balanıń basta óziniń háreketleriniń sapasın, onıń jaqsı táreplerin hám kemshiliklerin kórsetiw, soń joldaslarınıń hám pedagogtıń pikirin tıńlawı júdá áhmiyetli. Balalardıń hár bir háreketi durıs hám ańsat talqılawı ushın olarǵa, roldi atqarıwdıń tiykarında jatırǵan baha ólshemleri haqqında túsiniq beriw kerek (atqarıwshınıń hár bir aytqan sózi anıq, hám taza bolıwı kerek, qaharmannıń háreketin, minez-qulqın jetkerip kórsetetuǵın háreket hám tásirlik usıllarınan qollanıp biliw uqıbı, obrazlı gáplerden paydalanıp óz pikirin aytıw, sıpayı mámile etiw formaları hám t.b.).

Epizod ústinde jumıs islep juwmaqlastırıwdan dárriw kelesi epizodqa ótip ketiledi.

Spektakl ústinde jumıs islew barısı demokratiyalıq tiykarda dúziliwi tiyis, hár bir bala, sonıń menen birge tárbiyashı óziniń pikirin, sezimin hám tilegin erkin aytıwǵa huqıqlı bolıwı lazım. Tek óziniń atqarǵan háreketin salıstıra otırıp, balalar anıq, túsiniqli obraz jaratıw ushın eń qolaylı usıllardı tabıwı múmkin.

Qaraqalpaq tilin jaqsı bilmeytuǵın toparlardıń balalarına, onda emocional hám psixologiyalıq júkti júkley bermey, tek ertek, gurıńniń mazmunın aytıp beriw menen sheklese de boladı. Sabaq ana tilinde oqıtılatuǵın toparlarda, qaraqalpaq tilin jetik

biletuǵın, saxnalastırılǵan oyınlardıń syujetin keńeytiwge real jaǵdaylar dóretilgen, syujettiń mazmunın improvizacijalaw tárbiyashınıń hám balalardıń dóretywshilik qábilettiliginiń rawajlanıwına óz tásin tiygizedi. Mısalı, eger sabaq rus tilinde oqıtılatuwın toparlarda «Túlki, hám shaǵal», «Hiyleker qoraz», «Túlki menen qoraz», «Tórt erinshek qalay ash qaldı», erteklerin saxnalastırw erektegi personajlar arasındǵı dialogtı jetkerip kórsetiw menen sheklense, al aralas quramlı toparlarda yaki sabaq ana tilinde oqıtılatuǵın toparlarda erekteń syujetin X. Saparovtıń, U Sadıqovtıń hám basqa da shayırlardıń qosıqları kirgiziliwi múmkin, bul qosıqlar, jumbaqlar arqalı personajdıń, ózi óziniń sırtqı pishini, qılıqları, minezi hám jasaw shárayatı haqqında aytadı, ertekshi yamasa basqarıwshınıń ózi de bular haqqında oqıp aytıp berse boladı. Álbette, bul scenariydiń (kórinistiń) syujetin aytarlıqtay bayıtıp kórsetedi. Solay etip, qosıqlar menen birge qaharmanlardıń barlıq, tárepin ashıp kórsetetuǵın jumbaq, naqıl-maqallardı da (awızeki xalıq dóretpelerinen) kirgizse boladı. Sonıń menen birge, eger qaharmanlar arasında bir zattı bólese almay jánjel bolsa yamasa ózara aytısıp (Tórt erinshek qalay ash qaldı) jarısatuǵın bolsa, (ekige bóliniwi ushın da qollansa boladı) hár qıylı jańıltıwshılardan paydalansa boladı. Ádettegidey, bunday jumıs úshinshi basqısha ótkeriledi. Demek, balalar erekte meńgerip alǵannan keyin, onıń tiykargı syujeti tayın bolǵanda syujetti janlandırıp, onı bayıtıp korrektivler kirgiziw jumısına ótedi (tanıs taqmaq, jumbaqlardı tańlap alıp ǵana qoymastan, jańaların da izleydi). Sonıń ushın tárbiyashı bulardı barlıq waqta názerde tutıp, ertek ústinde jumıs islemesten biraz aldın, balalardı bir neshe taqmaq, jumbaq hám naqıl-maqallardı yadlawdı usınıp, bul alǵan bilimlerin qálegen jańa jaǵdaylarda paydalana alatuǵın etip, olardıń tájiriybelerin bayıtıp barıwı tiyis. Bul jerde balalardıń ózleri anıq obraz jarata otırıp, ózbetinshe qaharmanınıń, minez-qulqın ashıp kórsetiwge járdem beretuǵın hám saxnalastırılǵan oyınıń mazmunına say keletuǵın nama tańlap alsa boladı. Usıǵan baylanıslı, balalardı taǵı bir márte tanıs shıǵarmanı tıńlawǵa yamasa jańa shıǵarma menen tanıstırıp, onıń ishinen eń qolaylısın tańlap alıwǵa múmkinshilik jaratıw kerek.

Joqarıda aytıp ketkenimizdey, saxnalastırılǵan oyınlardı ótkeriw hám tayarlaw jumısı demokratiyalıq tiykarda dúziliwi tiyis. Demek, hár bir jaǵday talqılanıp barıladı (tek mazmundı atqarıw usılların ǵana emes, al kostyum mirátnamalar, afishalar, interer, dekoraciya bezewler). Al, tárbiyashı bolsa sabırlıq penen hár bir balanıń pikirini tıńlawı tiyis hám balalardı kollegial (jámlesip) juwmaqlar shıǵarıwǵa úyretip barıw kerek. Bunday etip qoyılǵan jumısta shańaraq, bala baqsha hám mekteptiń bir-biriniń isin dawam etiw prinsipiniń iske asıwı ushın qolaylı jaǵdaylar jaratıladı. Hár bir bala ata-anasınan, úlken ájaǵa hám ájapalarınan ótinish etip scenariyalıq syujetin bezeytuǵın qızıqlı taqmaq, qosıq, jumbaq hám naqıl-maqallardı úyretiwge járdem sorawǵa huqıqlı. Balalardı olar menen birge islep kostyum, dekoracijalardı bezep, ayrıqsha maski, mirátnama hám taǵı basqa zatlardı islewge járdem beriw. Bulardıń bári balada saxnalastırılǵan oyınlarǵa qatnasıw, kórsetiw tilegin arttırıp, álbette, qaraqalpaq tilinde sóylesiw kónlikpelerin qalıplestirip, jetiskenliklerge órisiwdi támiyinleydi.

Balalardıń atqarıwshılıq sheberliginiń artıwı hám ózbetinshe jetiskenshiliklerge erisiwi «eń jaqsı atqarıwshı» báygisin ótkeriwge járdem beredi, bunda tóreshiler

agzaları tek tárbiyashılar bolıp ğana qoymastan, al balalardıń ózleri hám olardıń ata-anaları bolıp tabıladı.

Saxnalastırılğan oynlardı shólkemlestiriw balalardı hár qıylı xalıqlardıń mádeniyatına tartıwǵa keń múmkinshilikler beredi. Mısalı, «Jay toy» oyun-zawıq tamashasın ótkeriwde hár qıylı millettıń wákılleri qonaqqa shaqırıladı, hár bir xalıq wákili óz milliy úrp-ádet, salt-jırların, ózleriniń dekorativlik kórkem óner iskusstvosın milliy naǵıslar menen bezelgen milliy kiyimlerin kórsetedi, sonıń menen birge olar óz xalqınıń milliy qosıqların ayıp, ayaq oyunların oynaydı. Bulardıń bári jeke insandı hár tárepleme hám garmonikalıq rawajlanıwı ushın tiykar salıp, balalardı hár qıylı xalıqlardıń ruwxıy baylıqlarına tartıp, olarda bularǵa qızıǵıwshılıq oyatıp, bul xalıqlardıń tiline, mádeniyatına bolǵan sıylasıq, húrmet-izzet sezimlerin tárbiyalaydı.

Bizlerdiń usınıs hám saxnalastırılğan oyunlarımızdıń kórinisleri balalardıń turmısın qızıqlı hám mazmunlı iygilikli isler, talaplar menen toltırıp, olardı miynet etiwge úyretip hám bul islegen miynetiniń nátiyjesine lázzetlenip, qorshaǵan ortalıqqa, tamashagóylerge quwanış baǵıshlaydı. Sonıń menen birge, qaraqalpaq tilinde erkin sóylesip qarım- qatnas jasaydı, degen úmittemiz.

MEKTEPKE SHEKEMGI BILIMLENDIRIW SHÓLKEMLERINIŇ SAXNALASTÍRÍLGÁN OYÍNLARDÍ SHÓLKEMLESTIRIW TÁJIRIYBESINEN

Bala baqshalar turmısına balalar menen jumıs islewdi shólkemlestiriwdiń jańa túrleri keńnen engizilmekte, balalardıń til órisin ósirip barıw arqalı tárbiyalaw hám oqıtıw máselesin kompleksli sheshiwdi támiyinlewshi metod hám usıllar en jaymaqta. Bul kompleksli úyretiwshi sabaqlar, KVN (Ziyrekler, shaqqanlar klubı), «Ne? Qashan? Qay jerde?», «Ájayıp maydansha» lardı esletetuǵın oynlar baǵdarlama materiallarına tiykarlanıp, balalarǵa túsiniqli, jeńil túrde beriledi. Bul oynlardıń tiykarǵı maqseti - balalardıń alǵan bilimlerin jańa hár qıylı jaǵdaylarda paydalanıwdı jedellestiriw, kerekli bolǵan maǵlıwmattı tez oylap tabıw, uqıp hám kónlikpelerin qalıplestiriw, balalardıń sóylew qábiletliklerin rawajlandırıwdı jetilistiriw. Lekin balalar menen islesiw jumısınıń eń ápiwayı hám qolaylı túri — saxnalastırılğan oynlar. Kóplegen tárbiyashılar saxnalastırılğan oynlardı uqıplı shólkemlestiriw arqalı bir qansha mashqalalardı sheship jeńe aladı, solardıń biri, úyreniwge biliwge degen qızıǵıwshılıqtı arttırıp, sóylew hám oylaw qábiletliklerin jedellestiriw, ekologiyalıq, mádeniyatlılıqtı arttırıp, milliy dástúrlerimizdi qayta tiklew, balalardı kerekli bolǵan maǵlıwmatlardı shaqqan izlep tabıwǵa, tapqırılıq, eplilik, oylap tabıwshılıq, izleniwshilik, qıyal etiw uqıpların kórsetiwge tartıp, oqıw barısın qızıqlı etip balalardıń bilimin belgili bir tártipke salıp.

Nókis qalalıq № 2, 11, 12, 20, 23, 30, 34, 35, 40-hám basqa da mektepke shekemgi bilimlendiriw shólkemleri tárbiyalıq máseleler menen birge tıǵız baylanısta sóylew, qarım-qatnas jasap sóylesiw, balalardıń til órisin ósiriw máselelerin nátiyjeli sheshiwde folklorlıq materiallardı keńnen paydalanıwǵa ayrıqsha dıqqat awdarmaqta. Mısalı, Nókis qalalıq №12-mektepke shekemgi bilimlendiriw shólkemindegi «Xosh

keldiń qonaǵım» (tárbiyashı Raxmetova R. M.), №40-bala baqshasındaǵı «Asqar atanıń jay toyı» (tárbiyashı Abdireymova 3), kewil kóteriń kesheleri balalarda úlken qızıǵıwshılıq payda etti. Bul kewil kóteriń kesheleriniń bári jası úlkenlerdiń qaraqalpaq xalqınıq úrp-ádet, dástúrleri haqqındaǵı gúrrińleri tiykarında dúzildi. Bul balalarǵa saxnalastırılǵan oýınlarda óziniń bilimin hám tájiriybesin paydalanıw ushın aynala-átiraptaǵı turmıs shınlıǵın baqlay biliwge degen háweslilik, jaqın-juwıq, tuwǵan-tuwısqanlarına sorawlar berip hár bir zattı úyreniw mıtájılıǵın tuwǵızadı. Sonı aytıp ketiw kerek, balalar jańa maǵlıwmatlar jıynawda ayrıqsha jedellilik kórsetip, bolıp ótken saltanatta, kewil kóteriń keshelerinde alǵan maǵlıwmatların, bilimin júzege shıǵarıwǵa tırısıp, adamlardıń ózara háreketleri haqqında túsiniǵın kópshilikke jetkere otırıp, qaraqalpaq xalqınıń múnásibet qádelerine muwapıq jámiyette ózin tutıw uqıplılıqların kórsetti.

Solay etip, saxnalastırılǵan oýınlarǵa qatnasıw ushın balalar ózleriniń bilim órisin keńeytip barıwı tiyis. Sonıń menen birge, saxnalastırılǵan oýınlardı shólkemlestiriw barısında balalar qaraqalpaq xalqınıń turmısınıń anıq, dál kórinisin súwretlep kórsetiwge tırısıp otırıp, úlken qızıǵıwshılıq penen jumıs isledi.

Nókis qalasındaǵı №2, 20, 23, 30, 34, 35-MSHBSHrı qaraqalpaq xalıq oýın hám erteklerin saxnalastırıwǵa ayrıqsha kewil bóldi. Olardıń birewleri (№2, 30, 35-b/b) erteklerdiń anıq hám tolıq syujetin sáwlelendiriwge tırısıp, al ekinshi birewleri (№2, 20-b/b) bir neshe ertektiń syujetin úylestirip saxnalastırdı, úshinshi birewleri (№2,23,34-b/b) ertektiń, syujetinde joq bolǵan qosımsha materialdı (qosıq, taqmaq, naqıl-maqal, jumbaq, oýın) keńnen paydalanıp, ertektiń syujetine tolıqtırıwlar kirgiziwdi maqul taptı. Bulardıń bári balalardıń oy-órisin bayıtıp, saxnalıq atqarıw xızmetine bolǵan qızıǵıwshılıǵın arttıradı. Kóplegen balalar ózleriniń jeke atqarıw uqıpların ayrıqsha kórsetiwge tırısıp. Mısalı, №2 bala baqshasınan Dáwrán degen isimli bala «Ash qasqır» ertegindegi barlıq personajlardıń rolin bir ózi bir waqıtta atqardı, al №35 bala baqshasındaǵı Alyosha isimli bala quwırshaq teatrı járdeminde «Qoraz hám Shaǵal» («Hiyleker qoraz») ertegindegi personajlardıń rollerin bir ózi atqardı. Olar dawısınıń tembrin ózgerte otırıp, ertekek personajlarınıń ózine tán ózgesheliklerin anıq sáwlelendirip kórsete otırıp, olardıń dál ózi bolıp sóyledi.

Saxnalastırılǵan oýınlardıń ózgesheligi sonda, balalar ózlerin erkin sezip, belsene háreket etedi, bul olardıń til órisiniń ósiwine unamlı tásir jasap, yoshlandırıp jiberedi. Lekin, tilekke qarsı, ayırım orınlarda bala baqshalarda hákimshilik etip húkim súriw usılında qalıplesip qalǵan basshılıq etiwshiler de joq emes. Bul oýın-zawıq tamashalardı shólkemlestiriw hám ótkeriw barısında, bilimlendiriwdi standartlastırıw mashqalasın sheshiwge aytarlıqtay keri tásirin tiygizip atır. Bizlerdiń pikirimizshe, bunıń tiykarǵı sebepleri tómendegilerden ibarat:

-ayırım orınlarda ádettegidey, saxnalastırıw ushın ádebiy shıǵarmalar balalardıń bilim dárejesin, qızıǵıwshılıǵın esapqa almay hám olar menen kelispey taqlap alınadı. Balalardı ertekek penen, tanıstırıw jumısın ótkeriwde aldın ala tayarlıq jumısların alıp barmastan, ertekti saxnalastırıwǵa kirisip kete beredi;

-aldın-ala tayarlıq jumıs ótkermesten, ertektiń mazmunındaǵı tekst qatarların májbúrlep yadlatıwdı baslaydı. Juwmaq shıǵarıwdı, ádettegidey, tárbiyashı óz moynına alıp balalar menen hesh zattı talqılap pikir alıspastan, demokratizaciyalaw

principin buzıp, balalardı óz pikirin aytıw múmkinshiliginen ayırıp, olardıń birgelikte keńesip mäseleni, tapsırmanı maqullap birge sheshiwi itibarǵa alınbaydı. Al bul, óz gezeginde, balalardıń erkin háreket etiwin shekleydi, til órisiniń ósiw barısın irkedi.

Bul baǵdardaǵı aytarlıqtay kemshiliklerdiń biri, balalardıń ózlerine roldi taqlap alıwǵa múmkinshilik bermey, rollerdiń balalar arasında tikkeley tárbiyashınıń siltewi menen bólistiriliwi bolıp esaplanadı. Bul balalardıń kewlin, inta tilegin qaytarıp, olarda túniliwshilik keypin payda etedi, qızıǵıwshılıq intasın pásine qaytaradı, talapların qanaatlandırmaydı. Nátiyjede, berilgen roldi bir ǵana bala yadlap alıp, onıń dubleri, (ornın almasıwshı) bolmay qaladı. Al, bul spektakldiń bolmay qalıwına da alıp keliwi múmkin.

Tárbiyashılardıń jumıs barısında jiberetuǵın eń kóp qáte-kemshilikleri sonda, olar personajdıń sózlerin balalarǵa mexanikalıq, túrde yadlatadı, mazmunı ústinde aldın-ala jumıs alıp barmaydı. Háreketler, jestler, mimikalar balalarǵa tárbiyashınıń ózine eliklew tiykarında úyretiledi. Usnıń, menen birge balalar ózleriniń saxnalastırılǵan oynılarǵa ne sebepten qatnasıp hám oǵan qanday mánili, tiyimli salmaq salatuǵının túsinbeydi. Bunday tártipte qoyılǵan jumısta balalar bir zattı (sózdi) qaldırıp qoyıwdan qorqıp, tekst qatarların sózbe-sóz jetkerip beriwge tırsadı. Solay etip, balalardıń bar dıqqatı tezirek tekstti aytıw menen sheklenedi, olar tamashagóylerge ertektiń mazmunın jetkeriw, anıq obraz jaratıw haqqında, tásirli hám kórkem etip sóylew usılları haqqında hesh oylanbaydı hám bulardı bilmeydi de.

Bunday jumıstıń, nátiyjesi, mısalı, tek ǵana sanawlı balalarǵa rollerdi berip yadlatıw, olarda menmensiniwshilik, tákabbirliq, basqalardan ózin joqarı tutıw sezimi sıyaqlı unamsız, keri qásiyetler payda etedi. Al, haqıyqatında olarǵa qaraǵanda qábiletlierek basqa balalardıń dıqqatqa sazawar bolmay, spektaklge qatnaspay qalıwı múmkin, al bul jaǵday olarda ózleriniń dóretiwshilik potencialın, qábilettiligin kórsetiw yamasa tekseriw múmkinshiliginen ayıradı. Bunday oqıtıwda differensiallangan usıldı júrgiziw principiniń buzılǵanı sezilip turadı.

Tárbiyashılardıń kemshiligi taǵı sonda, olar balalarǵa kostyum, maska, atributlardı tayın túrinde beredi, bulardıń obraz jaratıwda tutatuǵın rolin hám áhmiyetin túsinďirmeydi. Bulardıń bári balalardıń oylawına, qıyal súrip, pikir júrgiziwine, kóz aldına keltiriwine shek qoyıp, sonıń menen birge óz dóretiwshiligi menen islewge múmkinshilikler jaratılmaydı.

Ádettegidey, tárbiyashılardıń kópshilik bólegi balalardıń turmıs táshwıshlerin baqlaǵanına alǵan tájiriybesine, teleekran arqalı kórgen esittiriwlerine, multfilmlerden, hám ádebiy shıǵarmalardan basqa da maǵlıwmat dereklerinen alǵan túsinigine, yaǵnıy balanıń óziniń tájiriybesine súwenip jumıs alıp barmay, al tayın úlgielerge súwenip jumıs alıp barǵandı maqul kóredi.

Tárbiyashılardıń óz jumısındaǵı itibarsızlıǵı sonda, olar balalardı joldaslarınıń atqarǵan háreketlerine baha beriwge tartpaydı. Olarǵa joldasınıń yamasa óziniń háreketlerine baha berip, yaki bolmasa óziniń pikirin, qatnasın aytıwǵa jaǵday tuwǵızbaydı. Bunı tárbiyashınıń ózi isleydi hám geyde baha beriwde kemshilik jiberip, balalardı durıslap bahalamaydı. Al, bul balalarda narazıshılıq hám túniliw payda etedi.

Gezektegi saxnalastırılğan oyınlardı tayarlawda ushırasatuǵın qıyınshılıqlar sonnan ibarat, bul jumısta aldınǵı spektakldi ótkeriw barısında alǵanların (maǵlıwmat hám bilimlerin) esapqa almay dúziwden, demek izbe-izliktiń bolmawınıń saldarınan. Nátiyjede, tárbiyashınıń dıqqatınan sırtta qalǵan, aytarlıqtay itibar berilmegen qátekemshilikler qaytadan tákirarlanadı.

Bunday jumıs baslawısh basqıshtaǵı standart talaplarına juwap bermeydi, sebebi pedagogikalıq processti basqarıw hákimshil buyırıq stilinde alıp barıladı, saxnalastırılğan oyınıń temasın tárbiyashınıń ózi balalar menen oylaspay tańlap alıp, ózi jumıstıń nátiyjesine juwmaq shıǵaradı, balalarǵa qıyalınıń hám túsiniǵiniń bayıwı ushın aldın ala jumıslardı shólkemlestirip ótkermey saxnalastırılğan oyınlardıń tekstin májbúrlep úyretedi, balalardıń artistlik uqıbın qalıplestiriwde kórkemlilik, tásirlilik usıllarınıń rolin bahalamaydı, spektakldi tayarlawda bezewshilik háreketlerine balalardı tartpaydı, hár bir roldi balalar menen birge talqılap atqarıwshı tańlawǵa hám barlıq balalarǵa oyınǵa qatnasıwǵa erk berilmeydi. Mine, usılardıń bárinıń saldarınan balalardıń dóretiwshilik qábilettiliginiń ósiw barısına tosqınlıq jasaydı. Bunday etip qoyılǵan jumısta hár bir balanıń haqıyqıy bilim dárejesin, uqıp hám kónlikpelerin ámelde ashıp kórsetip, olardıń bilim alıw barısındaǵı jibergen kemshiliklerin saplastırıp hám olarǵa ózbetiishe óz ustinde jumıs islep olardı (kemshiliklerdi) tolıqtırıwǵa jaǵday tuwǵızıp múmkinshilik bergen jaǵdayda ǵana hár bir pedagog jeke insandı, keleshek áwladımızdı tárbiyalawda, olarǵa tálim-tárbiya berip, diydilegen maqsetine jetiwi múmkin. Tap usılar saxnalastırılğan oyınlardı ótkeriw hám tayarlaw metodikasın islep shıǵıwdı talap etedi.

SAXNALASTIRILĞAN OYINLARDAN KÓRINISLER ERTEKLER DÚNYASÍNA SAYAXAT

Maqseti: Balalardıń ertekler haqqındaǵı túsiniǵin keńeytip, bekkemlew; hár qıylı dizbeklerdi, taqmaq, qosıq, jumbaq hám naqıl-maqallardı paydalanıw arqalı balalardıń, sózlik qorın bayıtıw; hár túrli obrazlardı jaratıp kórkem, anıq hám bir obrazǵa dál túsip sulıw etip sóylew kónlikpelerin qalıplestiriw; qaraqalpaq awızeki dóretpelerine súyispenshilik oyatıw; haywanatlarǵa hám quslarǵa ǵamxorlıq qatnas jasawǵa tárbiyalaw; qaraqalpaq hám basqa da tuwısqan xalıqlardıń mádeniyatına hám tariyxına qızıǵıwshılıq oyatıp, izzet-húrmet etiwge tárbiyalaw.

Qatnasıwshılar: Baslawshı, ertekshi ǵarrı, qasqır, qus, bala, adam, qaraqalpaq, ózbek, túrkmen, qazaq hám rus milliy kiyimlerin kiygen qızlar, bir topar balalar hám qızlar.

Oyınıq barısı:

Tárbiyashı balalar menen birge seyilde júrgen bolıp, ertekler dúnyasına kirip keledi. Zalda qatara hár túrli haywanlar hám quslar (*úlken, kishi etip tawardan hám basqa da mayda-shúyde usaq-túsek zatlardan tigilgen*) tur.

Baslawshı:— Balalar! Mine bizler búgin ertekler dúnyasındamız- eger kimde kim mına turǵan haywan hám quslardı qaysı ertektiń qaharmanları ekenligin aytsa, sol bala ertekler dúnyasına kire aladı.

(Balalar shoq-shoq bolip turǵan haywanatlardıń qasına kelip, qaysı erekteń qaharmanları ekenligin aytadı).

— Mınaw «Sum eshek hám ańqaw túwe» ertegindegi sum eshek hám ańqaw túwe.

— Al, mınaw «Ash qasqır» erteginiń qaharmanları; ash qasqır, eshki, qoy hám at.

— Anaw «Túlki hám bódene» erteginiń qaharmanları bolǵan hiyleker tulki menen bódene.

Baslawshı: — Judá jaqsı, durıs ayttıńlar. Bunnan basqa taǵı qanday erteklerdi bilesizler?

Balalar: — «Zumrat hám Qımbat», «Túlki, tasbaqa hám taskene», «Toǵız tonqıldaq hám bir shińkildek», «Tabılmas doslıq», «Úsh ayıw», «Jayın», «Túlki hám shaǵal» hám t. b.

Baslawshı: — Júdá bárekella, kóp ertekler biledi eken sizler, endi ertekler dúnyasına kirsek boladı. Qáne júriń, balalar.

Baslawshı: (*jurip baratırıp*)— ertekler áyyem zamanlarda payda bolǵan, olar awızdan-awızǵa ayılıp bizlerge jetip kelgen. Erteklerdi kóbinese balalarǵa úyqıdan aldın aytqan, al balalar bolsa erteklerdi túslerinde kórgen. Men sizlerge dım quwanışlıman, sebebi sizler kóp ertekler biledi eken sizler. Balalar, qáne bir jayǵasıp kórpesheleрге otırıp alıńlar, bir ertekler aytısıp sherimizdi tarqatayıq. Kim ertek aytadı?

A sq a r: — Mende bir ertek bar sizlerge aytıp bereyin be?

Balalar: — Awa, ayt.

(*Asqar «Ash qasqır» erteginen úzindi aytıp beredi*).

Baslawshı: — Dım qızıq ertek eken, jáne kim ertek aytıp beredi?

Niyetulla: — Men rus xalıq ertegi «Bawırsaq» ertegin aytıp beremen. (*Balalar hár qıylı xalıqlardıń erteklerinen úzindiler aytıp beredi*).

Baslawshı: — Balalar, sizler bayqadıńlar ma bizlerdiń, aramızda ertekshi ata otır, ol ápiwayı Ğarrı emes, al sıyqırılı. Onıń aytıp bergen erteklerin tek esitip ǵana qoymaysań, al kóreseń de. Ol sonday kóp qızıqlı ertekler biledi. Balalar, qáne bárimiz atadan ertek yamasa qızıq waqıya aytıp beriwin sorayıq.

Balalar: — Ata, bizlerge bir ertek yamasa qızıqlı waqıya aytıp beriń.

Ertekshi ata:—Júdá jaqsı, sizlerde kóp ertekler biledi eken sizler kúni menen tıńlap otırman, bayqawımsha sizler ertek jaqsı kóretuǵın qusaysız men sizlerge bir qızıq ertek aytıp beremen. Al, sizler bolsańız erteki tıńlap tamasha qılıń!

Burıńǵı ótken zamanda bir ǵarrı bolıptı, onıń bir balası bolǵan eken. Bala seyilge shıqqandı sonday jaqsı kóredi eken. (*Ğarrı bir kórinip ketedi, soń balası tereklerdiń arasınan Berdaqtıń «Balam» qosıǵın aytıp shıǵıp jolǵa rawana boladı*). Bir kúni bala jolǵa tayarlanıp shıǵadı, ol toǵayda bir terekteń shaqasında otırǵan kók qustı kóredi. Bala qustıń qasına kelip qarasa, qus ushpaydı, ol qustı qolına aladı, qarasa qustıń qanatı hám quyrıǵı joq. Bala qustı uslap turıp, «bul qustı aǵama aparıp kórseteyin», dep oylap qustı úyine alıp ketedi. Ol úyine kelip:—Aǵa, aǵa mına qusqa qara biysharamıń qanat, quyrıǵı joq, jaradar bolǵan qusaydı, deydi. Atası: «— Haw

balam bul qattı jaradar bolğan eken, bunı 10— 15 kún jaqsılap baq. Soń onıń qálegen jerine ushırıp jiber», deydi.

Nargiza: — Balalar, bizler de quslardı jaqsı kóremizǵo. Qáne ataǵa azmaz dem berip quslar haqqında qosıq aytayıq.

Balalar: — Meyli. *(Hámme xor menen qosıq aytadı, nama shertilip turadı, al ertek qaharmanı bala qustı sıypalap dán berip otıradı.*

«Quslar biziń dostımız»

Suwıq ketip kún jılıp,
Keldi quslar awılǵa,
Járdem berdik bizler de,
Olarǵa uya salıwǵa.
Bizler soqqan uyaǵa,
Qonaqladı kepterler,
Úyimizdiń ústinde
Geyde ushıp pálpeller
Quslardı biz kútemiz,
Quwanışlı yoshlaymız,
Sebebi olar bizlerdiń,
Eń bir jaqın dostımız.

Salamat: — Men qus tuwralı taqmaq aytıp bersem qalay qaraysız?

Balalar: — Aytaǵoy.

Salamat: Uya soqtım quslarǵa

Ketpesin tum-tuslarǵa,
Oǵan zıyan bermeymen,
Palapanǵa tiymeymen.
Quslar kelse taǵı da,
Meniń jasıl baǵıma,
Uya soǵıp beremen,
Men quslardı súyemen.

Intizar, Dilfuza: — Bizlerde taqmaq aytqımız kelip tur.

Qus jamanı bolmaydı,
Tiye kórmeń balalar,
Qus benen el kórikli,
Toǵay hám de dalalar.
Qus sayraǵan jerlerde
Ómir shadlı seziler,
Qus kóp bolsa kóllerde,
Kól de janlı seziler.
Adam barda qus bolar,
Qus adamǵa dos bolar,
Qusqa tiygen balalar,
Miyrimsiz jaman pás bolar.

(Ertekshi Garrı saqalın sıypalap ertegin dawam etedi).

Ertekshi a ta: Bir-kúni bala qustı emlep bolǵannan son, ol qustı ushırıp atırıp oǵan bılay deydi: — Dostım sen endi táwir boldıń ózińniń qálegen jaǵına ushıp kete ber. Qus qanatların qaǵıp balaǵa (*bul jerde endi qustıń kostyumın kiygen bala boladı*) qarap turıp, raxmet saǵan dostım, basına qıyınshılıq tússe meni izlep tawıp al, meni kók qus dep ataydı, dep ushıp ketedi.

Aradan kóp waqıtlar ótedi. Balanıń áke-sheshesi qaytı boladı. Bala dım kámbaǵal bolıp qaladı, hátteki jewge nan da tappay qalǵan kúnleri de boladı. Bir kúni onıń yadına bayaǵı kók qus dostı túsedi. Bala ári oylanadı, beri oylanadı «ne qılsam eken ay, kók qus dostımdı izlep tawsam ba eken-ay», dep kóp oylanadı. Sóytip bir kúni jolǵa tayarlanıp rawana boladı. (*Bala jolǵa túsip ketedi*). Bala qustı izlep bir neshe ellerde boladı. Bir kúni balanıń aldınan appaq kiyim kiygen bir kisi shıǵadı. Kisi balaǵa «Assalawma-áleykum, balam. Sen ne qılıp júrgen balasań?», dep soraydı. Bala:—Meniń kók qus degen dostım bar edi sonı izlep júrmen. Siz onı bilmeysiz be? Onıń awılına jaqınlap qalǵanı joq pa? Adam (kisi):

— Awa, bul jerge jaqın. Sen ne ushın kiyatırsań, onnan bir zat sorayjaqsaq ba? Bala:— Awa, dostımnıń járdem sorap kiyatırman. Adam: — Onda sen onnan hesh zat sorama, onıń bir úlken sandıǵı bar sonı sora, sol úlken sandıqtıń ishinde kishkene sandıq bar sonı da sora. Al eger sonı alsań bay da, baxıtlı da bolasań. Lekin meniń aytqanımdı ayta kórme. Bala: — Yaqshı, raxmet sizge, men onda dostımdı izlep ketemen. (*Adam ketip qaladı bala júrisin dawam ete beredi. Balanıń aldınan eki qız qazaqsha oyın oynap shıǵadı*). Bala oyın oynap atırǵan qızlarǵa qarap:— Háy, qızlar, toqtap turıńlar. Sizler meniń «kók qus» degen dostımdı kórmedińler me? Qızlar: — Kórdik. Bizler saǵan bir jumbaq jasıramız sonıń juwabın durıs tapsań sonda aytamız. Bala: — Meyli aytın. Qızlar: «Aq sandıǵım ashıldı. Ishinen gúmis shashıldı». Bala: Bul ma, ay dep ay emes, quyash shıǵar. Qızlar: — Durıs. Endi «kók qus» dostıńdı qayaqta izlew keregin aytamız. Sen onı quyashtan sorawıń kerek. (*Bala jolǵa túsedi aldınan ózbekshe namaǵa túsip ayaq oyın oynap atırǵan qızlar shıǵadı. Bala olardan da soraydı. Olar da balaga jumbaq jasıradı*). «Jas kúńinde oraqtay, Orta jasta shórektey». Bala: (Bul ne eken-ay, dep uzaq oylanadı. *Nege ǵana men waqtında jumbaqlardı yadlap júrmedim. Samal ma eken, yaq he nan shıǵar, yagaw ol da kelispeydi*). He taptım ay shıǵar. Qızlar: — Awa tuwrı taptıq. Huw ana oynap otırǵan balalardan sora. (*Qızlar túrkmen she ayaq oyın oynap atır, qaptalda balalar «Áwelemen-dúwelemen» oyınını oynap otır. Bala basta balalardan soraydı, olar qızlarǵa silteydi. Qızlar oyınını oynap bolǵan soń bala qızlardıń qasına keledi*).

Bala: —Qızlar, sálem, qalaysızlar? Sizler meniń «kók qus» degen dostımdı kórmedińler me? Qızlar: — Yaq, bizler kórmedik. (*bala qaytadan jolǵa túsip ketedi, aldınan russha ayaq oyınını oynap atırǵan qızlar shıǵadı. Bala keste toqıp atırǵan qızlardıń qasına kelip kestegin kórip túrǵanda qızlar oyınını oynap boladı. Bala qızlardıń qasına kelip, qızlardan qustı kórgen-kórmegenligin soraydı*). Qızlar—Mı ne videli, dep juwap berip ketip qaladı. (*Bala áste jolǵa túsip ketedi, aldınan qaraqalpaqsha ayaq oyın oynap qızlar shıǵadı. Bala «bektash» oynap otırǵan qızlardıń qasına kelip «bektash» oynaydı. Qızlar oyınını oynap bolǵan soń bala olardıń qasına baradı*). Bala: Qızlar, qızlar meniń «kók qus» degen dostımdı kórmedińler me? Qızlar: — Kórdik seniń «kók qus» dostıń ana turǵan tereklerdiń

arasında júr edi, sol jaqtı barıp kóre ğoyıń. Bala: — Raxmet qızlar, dep tereklik betke qaray ketedi.

Ertekshi ata: — Solay etip, bala kók qus dostın Qaraqalpaq jerinen tabadı. Kók qus balanı awqatlandırıp qonaq etip kútip, kiyindiredi, sóytip bir hápte qonaq etip baǵadı. Bala dostına:— Raxmet dostım, qonaq etip kútkenińe, ruxsat etseń men endi awılıma qaytsam. Qus:— Sen qurı kelmegen shıǵarsań ne tilegiń bar ayt, deydi. Sonda bala: maǵan hesh nárese kerek emes, tek úlken sandıǵıńnıń ishindegi kishkene kók sandıǵıńdı berseń bolǵanı, deydi. Qus:—Onı qaydan bildiń? Ya birew saǵan ayttı ma? Bala: — Maǵan hesh kim aytqan joq, ózim bildim. Qus: — Sendey dostan hesh zatta ayamayman, meyli sandıq seniki. Lekin sandıqtı hárgiz jolda ashıwshı bolma, onı tek úyińe barıp ash! Bala: — Yaqshı raxmet, xosh saw bol, dep xoshlasıp úyine qaytadı. Bala sandıqtı qolına alıp áste ólpeń dawıs penen «Túlkishek» ti aytp ketip baratırıp biraz júrgennen soń ózine ózi: — Háý, mına sandıqta ne bar eken-ay, nege ol maǵan jolda ashpa dedi eken- ay bir ashıp kóreyinshi ishinde ne bar eken, deydi. Bala sandıqtı asha bergeni ishinen eki kepter ushıp ketedi. Bul kepterlerdi qayaqtan da bir qasqır payda bolıp uslap aladı. Bala qasqırdıń qasına juwırıp kelip. — Qasqır háý, qasqır bul kepterlerge tiyme meniń dostımnıń bergен sawǵası edi. Onnan da meni jey ğoy. Qasqır balaǵa qarap turıp, meyli, kepterlerdi jiberemen. Ózińdi bolsa bir jıldan keyin jeymen wádeńde tur, dep kepterdi ushırıp jiberedi. Bala sandıqtı alıp úyine keledi, úyine kelip sandıqtı ashıp qarasa baǵanaǵı eki kepter ushıp shıǵıp diywalǵa qonadı. Bala sol kúnнен baslap bayıp ketedi.

Bala jaqsı turmısta bir jıl jasaydı. Jıl demde zımırıp ótip ketedi. Wádelesken qasqır da amanatın alıw ushın kiyatırǵanda tars etken dawıs jańǵırıp esitiledi. Sol waqıtta balanı jewge kiyatırǵan qasqır qulaydı. Bala kózin ashıp qarasa qasında «Kók qus» dostı otırǵanın kóredi. Sonda bala quwanıp ketip,— Haw, dostım sen qaydan keldiń? men dım qorqıp kettim ğoy, deydi. Kók qus:- Men seni qorqıtqanıw joq, saǵan járdemge keldim, -deydi. Soń ol balanı qushaqlap, júr dostım, -dep balanı ertip ketedi. Balanı jewge kelgen qasqır bolsa jerde ólip jatadı.

Baslawshı: — Balalar minekey kórdińler me, bala menen qustıń qanday jaqsı, tatıw dos bolǵanların. Quslardıń adamlarǵa qanday dos ekenligin kórdińler me? Keliń balalar, bizlerde bir-birimiz benen, quslar menen sonday jaqsı dos bolıp doslıq haqqında bir qosıq aytayıq.

«Biziń doslıq»

Doslıqtıń Watanı, Watan-anamız,

Sonıń ushın, tasar júrek xanamız,

Biri- aǵa, biri- ini bawırman,

Paldan tatıw shańaraqtan bolamız.

Bekkem doslıq ornatqan xalqım bar danamız,

Oǵada kóp miyirman ini menen aramız.

Baslawshı: — Júdá bárekella, balalar. Balalar sizler bilesizler me doslıq, adamgershilik haqqında mınaday naqıl-maqallar bar.

Kesewiń uzın bolsa

Qolın kúymeydi.

Kókiregin haq bolsa,

Adam tiymeydi.
Jaqsı sóylegen as jer,
Jaman sóylegen tas jer.
Haq joldı tap ta ayrılma,
Hadallıq qalar máńgige.
Ómir qızıǵı—sıylasıq.

XOSH KELDIŇ QONAǴÍM

Maqseti: Balalardıń dóretiwshilik qábiletligin rawajlandırıw; qaraqalpaq xalqınıń milliy úrp-ádetine, dástúr, salt jır, hám awızeki dóretpelerine súyispenshilik oyatıw; oınlar arqalı balalardıń til órisip ósirip, sózlik qorın bayıtıw.

Wazıypası: Balalardıń ózara qarım-qatnas jasaw, erkin sóylesiw, pikir alısw qábiletligin rawajlandırıw, háreketler arqalı sóylesip xalqımızdıń úrp-ádetlerin, salt-jırların sáwlelendiriw; balalardıń sanasına qaraqalpaq xalqınıń mádeniyatın hám tariyxın sińdiriw; balalarda estetikalıq sezim, etikalıq qarım-qatnas hám ádep-ıkramlılıq qásiyetlerin oyatıw; miynet etiw kónlikpelerine tárbiyalaw.

Atributlar: milliy kiyimler; kóylek, ısthan, shógirme, mási-gewish, jeńsiz, oramal hám qızlardıń, kempirdiń milliy kóylekleri, taqıya, milliy taǵınshaqlar. Úy xojalıq buyımları: quraq dasturxan, quraq kórpeshe, kópshik, sháynek-kese, lágen, quman, qorjın, shay hám qant qalta t.b.

Qatnasıushılar: Ğarrı, kempir, qonaq bala, Berdaq, 4 — 5 qız, 2— 3 bala, baslawshı.

Álbette bul saxnalastırılǵan oyındı shólkemlestirmesten burın aldın-ala tayarlıq jumıs ótkerildi, solardıń biri sóz konstrukciyaların durıs dúziw, turmıs táshwishlerin baqlaw hám qızlar óz wazıypaların atqarıp quraq kórpeshe, kópshik, dasturxanlar tikti, al balalar kese-sháynekler jasadı.

Oyınıń barısı:

Baslawshı: Keshki waqıt. Kempir bólmede qızları menen bir zatlardı islep otırıptı. Olar mayda-shúyde úy jumısların islep atır. Kempir kórpeshe sırap atır (*kózinde kóz áynek*), qızlardıń birewleri quraq tigip atır, al ekinshileri úy-ishin jıynastırıp sırapıp júr. (*«Qızlar úyge kir» qosıǵınıń naması esitilip turadı*).

Ğarrı otınnan keledi. Onıń qasında qonaq bala bar, ekewi birge ishkerilep kiredi.

Ğ a r r ı: — Kempir, kempir, úydemiseń? Saǵan tandır otın alıp keldim, al eshegimdi bolsa qoraǵa bayladım, otındı túsirdim. Bilesen be, úyge sıylı qonaq kiyatır.

Kempir: — házir, ǵarrı, házir, óybey ǵarrılıqtıń belgisi me, ornımnan tura almay atırman, bissimilla, alla qudayım-ay. Ğarrı, haw ǵarrı aman keldiń be, sharshap qalmadıń ba? Ishke kiregoy ǵarrı. (*Kempir ǵarırısınıń qasındaǵı balaǵa uzaq tigilip turdı*).

Kempir: Haw ǵarrı mınaw kim qasındaǵı? Tanıńqıramay turman, sońǵı waqıtları kózim de kórińkiremeytuǵın bolıp baratır.

Ğarrı: Bul Ğarǵabay dayımızdıń, balası Berdaq, biziń úyge qıdırıp kiyatır eken, jolda ushıratıp birge ertip kiyatırman. Oqıwdan dem alısqa shıqqan eken, bizlerdi

kórip keteyin, sóytip amanlığımızdı bilip sálem berip keteyin, dep qıdırıp kiyatır eken.

Berdaq: — Assalawma-áleykum apa, aman otırsız ba, densawlıǵıńız jaqsı ma, tándarmısız, úy-ishllerinińız aman ba?

Kempir: — Saw, saw balam, bereket tap, raxmet. Ózin aman júrsen be, deniń saw ma, oqıwlarıń qalay jaqsı ma, úy-ishleriń aman ba, kempir ǵarrılarıń tándar ma? *(Sol waqıtta ishten qızlar shıǵıp, qonaqtıń qolınan alıp sálemlesedi).*

B e r d a q:— Sálem qarındaslarım, qalaysızlar, salamat júrsizler me, jaqsımısızlar?

Q ı z l a r: — Sálem Berdaq ájaǵa, *(bir birine qarasıp tómene qarap áste kúlisedi)* ózińiz qalaysız, qıdırıp keldińiz be? Táwirsiz ǵo bizler jaqqa da qıdırıp kelseńiz.

Kempir: — Ǵarrı ishkerilep qonaq balanı ishke kirgiz. Biraz sharshaǵanda shıǵarsızlar, Berdaqjan tóрге shıq.

Ǵarrı: *(Dasturxanniń shetine jayǵasıp otırıp alıp pátiya etedi).*

Kóp bersin, bereket bersin,

Jortqanda jolıń bolsın,

Qıdır ata joldasın bolsın,

Úydegi, dúздеgi aman bolsın,

Kirgenniń bereketin bersin,

Shıqqdannıń, esesin bersin.

Áwmiyin!

Kempir:—Awa balam, qıdırıp kelgeniń júdá jaqsı bolıptı «qonaq kelse esikten, ırısı kirer tesikten» degen. Haw usılay etip aǵayın-tuwǵanlarǵa qıdırıp kelip túr.

Kempir:—Haw qızlarım, sizler neǵıp otırsızlar tez dasturxanlardı jayıstırıp, ot jaǵıp shay kaynatıń, awqattı atlandırıp jiberiń, qol juwıwǵa suw ákeliń. Bul ne otırıs sizlerdiki qonaqtıń awzına únilip. *(Kempir beline baylangan belbewiniń arasınan qızlarına shay hám qant qaltanı shıǵarıp beredi. Dasturxan jayılıp shay ákelinedi, soń shay iship otırıp ǵarrı nandı bólip atırıp X.Saparovtıń «Nan» qosıǵın yadnan aytıp beredi).*

Ǵarrı: — Assalawma-áleykum nan!

Endireseń deneme jan,

Men bilemen siz arqalı,

Tamırında shapqılar qan.

Ǵarrı: — Pay, pay usı Xalmurattıń qosıqları zor da, solay emes pe Berdaqjan.

Kempir:—Ǵarrı búgin toǵayda ne kórdiń, nelerdi ushıratıń, bizlerge kórgenlerindi aytıp berseńo.

Ǵarrı: — Oy-boy kempir, men bir ájayıp nárese kórdim, endi bir qıyamet. Otın shawıp atırsam shóptiń arasınan bir náhán qırǵawıl tap túbimnen ushıp ketti, ózi de jániwar bir semiz eken, qanatların aytpaysan ba jıp- jıltır uzın ǵana. Átteń, mıltıǵım bolǵanda ma edi atıp ákeletuǵın edim.

Kempir: — Haw ǵarrı endigi barganıńda mıltıǵıńdı umıtagórme, bir zat atıp alıp kelip júresen be. *(Shay ishiliپ bolǵannan keyin kempir qızlarına qaraydı).*

Kempir: — Qızlarım, berman ğana keliń. Mina Berdaqtı zeriktirmey awqat piskenshe naqıl-maqal, qosıq aytısıp, jumbaq jasırıp kewil kóterip jazılısıp oypap kúlip otırıń.

A y p a r a — Apa men onda sırtqa barıp doslarımdı shaqırıp keleyin birge jazılısıp oynaymız.

Kempir: — Baraǵoy qaraǵım, aynalıp ketsin seni apası.

Gúlbazar: — Men sizlerge bir jumbaq jasıraman, sizler juwabın tabıń.

Ózi bir zat domalaq.

Tepseń keter domalap.

Teberin óziń tepseń de.

Uslaysań zorǵa quwalap.

Q ı z l a r: — Top.

G ú l b a z a r: Durıs.

B e r d a q: — Men de bir jumbaq jasırayın.

Bazardan tabılmaydı,

Tárezige tartılmaydı,

Ózi paldan da tatlı,

Biraq onı jep bolmaydı. Ol ne?

(Qızlar biraz oylanıp qaldı, olar bir-biri menen hár zattı bir aytıp oylasıp, eń sońında bir sheshimge keledi).

Q ı z l a r: — Úyqı emes pe?

B e r d a q: — Nege ekilenip tursızlar, durıs

Sáliyma: — Qızlar tek jumbaq aytısa bergenshe, naqıl-maqal da aytısayıq.

Adam adamǵa miyman,

Jan gewdege miyman.

A r ı w x a n: Qol júyrigi asqa,

Til júyrigi basqa,

Berda q— Yasha, qızlar.

Tapqan adam quwansa,

Tanıǵan adam aladı.

Berdaq: — endi men sizlerge bir jańıltıpaş aytıp bereyin.

Shúyik-shúyik shójeler:

«Qáne bizge góje» der,

Gójeni shóje ishedi,

Shójeler góje ishedi. (S. Abbazov)

(Úyge balalar, qızlar kirip keledi, olar sálemlesip, hal-awhal sorasıp bolıp eki qatarǵa (komandaǵa) bólisip «Hákke qayda?» oyunın baslaydı. Bul oyındı oynap bolǵannan keyin dóńgelenip jayǵasıp otırıp «Áwelemen-dúwelemen» oynaydı, oynan shıqqanlar ayaq oyun, taqmaq, jumbaq aytıp beredi. Oyındı sol waqıtta qonaq bala buzıp ornınan túrgeledi). Berdaq:— Balalar, qızlar men sizlerge barmaqlar tuwralı bir qızıq aytıp bereyin be? *(Ol barmaqların jayıp sanay baslaydı).*

Bas barmaq, balan úyrek,

Ortan terek, shúldir shúmek,

Kishkene ǵana bóbek, shuǵır-shuǵır... *(qızlar balalarǵa qamshılardı beredi hám qolların shappatlap turadı. Balalar «Shabandozlar» oyunın oynaydı).*

Berdaq:— Qızlar, balalar endi men sizlerge jumbaq jasıraman kim jumbaqtıń sheshimin tez tapsa sol «Soqır teke baq-baq» boladı.

Onısız kúniń keshpeydi,

Dasturxannan túspeydi,

Ol bolmasa hesh adam,

Hátte shay da ishpeydi. (nan) (S. Abbazov)

(«Soqır teke baq-baq» oyunın oynap bolǵannan soń awqat alıp kelinip balalardıń bári awqatqa dasturxan basına otıradı. Awqat jep, shay iship bolǵannan keyin balalar xoshlasıp úylerine tarqasadı).

Berdaq:— Ata, apa mende endi qayta bereyin, dım jaqsı otırdım, kewilli oyunlar oynap biraz kewlimdi jazdım, waqıtta birtalay boldı.

Ǵarrı: — Yaqshı balam, kelgeniń ushın raxmet, usılay etip qıdııp kelip tur, «Adam adamǵa miyman» degen balam qatnasıp bir-birimizge barıp, hal-awhal sorasıp turǵan jaqsı boladı. Kelip bizlerdiń pátiyamızdı alıp tursań shep bolmaysań. *(Hámmesi turıp qonaqtı shıǵarıp saladı. Soń qızlar kelip dastúrханlardı jıynastıra baslaydı).*

Saxnalastırılǵan kóriniste X. Saparovtıń, S. Abbazovtıń qosıqları, jumbaq hám jańıltıpasları, E. Alımovtıń «Qaraqalpaq, xalıq jumbaqları» degen monografiyasınan jumbaqlar, «Qaraqalpaq xalıq folklorı»nıń IV toմınan naqıl-maqallar kenneń paydalanıldı.

QUWÍRSHAQ PENEN SÓYLESIW

(Bir atqarıwshınıń atqarıwındaǵı teatr)

Maqseti: Óziniń sezimlerin bildiriw arqalı tásirli, anıq sóylew kónlikpelerin ózara bir-biri menen qatnas jasaw ushın qálpilestirip ósiriw ádep- ikramlılıq penen qarım-qatnas jasaw etiketlerine tárbiyalaw.

(Jaydıń ortasındaǵı otırǵısha quwırshaq otır. Qız kirip kelip quwırashqtı kórip, oǵan qaray juwıradı).

Qız: Hee, áne, seni qay jerde eken desem, menin ǵana súyikli janım Gúlzarım! Men seni qattı saǵınıp kettim. Atam menen apamnıń úy betine qıdııp barǵanımda tek seni oylaw menen júrdim. Bilseń edi meniń seni qáytıp saǵınǵanımdı.

Q u w ı r s h a q — Mende seni saǵındım. Hátteki, uyqılay da almadım. Sen maǵan bárhá besik jırların aytqanda, men ház etip, dım jaqsı bolıp uyqılap qalatuǵın edim. Men seniń qosıqlarındı dım jaqsı kóremen *(súyispenshilik penen).*

Qız: Yaqshı meniń súyikli quwırshaǵım. Men seni uyqılatıp qosıq aytıp beremen. Al, uyqıqlap túrrannan soń kóp qızıqlı zatlar bilip alasań *(soraw pishin menen kúlimsirep).*

Quwırshaq: Ayt, tezirek ayta ǵoysa, meniń saǵınıp kútken besik jırındı *(shıdamsızlıq penen qızǵa qarap).*

Qız besik jırın quwırshaǵın ayaǵına shayqap otırıp aytadı.

Aynalayın apparım,

Gúl ishinde japıraǵım.
 Qızım meniń gúl bolǵay,
 Jıynaǵanım toy bolǵay.
 Aynalayın aymaǵım,
 Sút ústinde qaymaǵım.
 Ash bolǵanda azıǵım,
 Shóllegende suwsınım.

(Quwırshaq uyqılap qaladı. Qız sulıw kishkene sandıqshadan sulıw aq kóylek hám aq bantikti shıǵarıp alıp qarap otıradı).

Qız: Mine, uyqıńnan turǵannan soń, meniń ǵana súyiklim, aylanıp ǵana keteyin sennen Gúlzarım. Saǵan mına aq kóylekti kiygizemen. Soń, sen sulıwlarıń eń sulıwı bolasań *(quwırshaqtıń qasına kelip onı áste qolına aladı)*. Haw, sen uyqıńnan oyandıq ba? Qalay jaqsı uyqıladıń ba? Men bolsam saǵan sawǵa tayarlap qoyıppan, aq kóylek penen aq bantik.

Quwırshaq: *(kóylekti kiyip aynala dógerегine qarap, kóylekke uńılıp súysinip qarap Sh. Atamuratovanıń «Kóylek» qosıǵın yadtan aytadı).*

Appaq kóylek,	Appaq kóylek,
Aq kóylek.	Shıraylı.
Ózi maǵan,	Maǵan júdá,
Shaq kóylek.	Unaydı.

Q ı z: Kóylek saǵan unadı ma? Endi mınaǵan qara, saǵan taǵı bir sawǵa alıp keldim *(quwırshaqtıń basına bantikti sulıwlap baylap atırıp Sh. Atamuratovanıń «Aq bantik» qosıǵın yadtan aytadı).*

Shashımızǵa	Aynalamız	Jaynap keter
Baylaymız,	Oynaymız,	Dógerек,
Appaq bantik,	Qosıq aytıp,	Bantigimiz
Aq bantik.	Saz shertip.	Gúbelek

(Quwırshaq namaǵa túsip ayaq oyınını oynaıdı. Qız quwırshaqqa qarap turıp, onıń háreketlerine súysinip naqıl aytadı).

Q ı z: Ata-babalarımız «Gúlsheli bala súymege jaqsı».

«Dasturxan kórki- nan-shórek. Adam kórki- shúberek» dep durıs aytqan eken-aw.

Q u w ı r s h a q: Raxmet, Arıwxan apa sawǵańızǵa.

Qız: Sen kóylektiń hám bantiktiń bizlerge qayaqtan hám qalay kelgenin bilesen be? Eger bilmesen, men saǵan házir usı sulıw kóylek penen bantiktiń seniń kiyiwiń ushın qansha adamlardıń miynet etkeni haqqında aytıp beremen. Shiyrin Atamuratova degen shayıra apamız bul haqqında qosıq jazǵan sonı saǵan aytaman, sen jaqsılap tıńla, yaqshıma.

Kóylek qalay,	Miynet eter,	Tayarlangan,
Boldı tayın.	Udayına.	Appaq paxta.
Bilip alıq,	Jıynap terip,	Punktlerge,
Men aytayın.	Zúraátti.	Tap sol waqta.
Paxtakeshler,	«Aq altın»nan,	Tasılıp tez
Jıl boyına.	Taw dóretti.	Jetkerildi.

Soń zavodqa,
ótkerildi,
Ajratıldı
Usı jerde.
Talshıq penen,
Shigitlerge.
Presslenip,
Jaylap paxta.
Jiberildi,
Kombinatqa.

Usımanda
Iyirilip.
Tayarlandı,
Sabaq hám jip.
Toqıwshılar
Bul jiplerden
Gezlemeni
Toqır bekkem.
Tigiwshige
Kelip gezek.

Kóylek pishti,
Ólshep, shenep.
Júrip qansha
Alıs joldan.
Ótip neshe,
Sheber qoldan
Sulıw kóylek
Sağan qayım.
Usılayınsha
Boldı tayın.

Quwırshaq: Oy-buw, qansha kóp adamlar meniń kóylegimniń ústinde jumıs islegen. Al, men bolsam bulardıń bárin eslep te qala almadım. (*Qapalanıp, sasqalaqlap, túsinbegen túr bildirip basın tómén iydi*).

Q ı z: Onda dıqqat qoyıp qara, men sağan házir ayaq oyınına túsip sol arqalı tusindirip beremen (*ayaq, oyınına túsip oynaydı*).

Quwırshaq: endi túsindim, men bunday kóylekti mağan sawğa etiw ushın qansha adamlar qarmay-talmay miynet eteturıgının bildim. Men bul kóylekti álpeshlep saqlap kiyemen. Sebebi, bul kóylekke qansha qol miyneti sarp etilgen. Bul adamlardıń qolları «altın qollar» eken.

Q ı z: (*Túsindirgen, buyırğan dawıs penen násiyatlap*). Awa, xalıqta mınaday gáp bar: «Hápekette bereket bar», «Adamnıń qolı- gúl. Mańlaydıń teri — nur», «Adam miyneti menen sulıw». (*Qız quwırshağın kóterip,shıgıp ketedi*).

NE «MYAW» DEDI.

(*Bir artisttiń atqarıwındağı stol ústi teatri*).

Maqseti: Balalarda artistlik qábiletlikti rawajlandırıw; obrazlar dóretiw uqıbın ósiriw; teksttiń mazmunın kórkem, tásirli usıllarda jetkerip beriw kónlikpelerin jetilistiriw; haywanatlardıń barlıq túrlerine súyispenshilik oyatıw.

Atributlar: Qağazdan yamasa basqa zattan jasalğan kúshiktiń jayı, kól, sharbaq, kúshik, pıshıq iyt, qoraz, balıq, qurbaqa h. t.

Bir kúni bala úyine sup-sulıw, kózleri jaynap túrğan kip-kishkene ğana bala kúshik alıp keledi. Ol kúshigine quwanıp, onı erkeletip arqasınan sıypalap, kókiregine basıp kóp waqıtqa shekem bawırına basıp júredi. Soń onı, sútke toydırtıp bolıp astına qalıń etip kórpeshe tósep, uyqılatıp ózi baqshağa ketedi. Bala kúshigine ózi oyındı (*kórinisti*) baslamastan aldın alıp barıwshı bala áste-aqırınlıq penen aytadı hám stol ústine kerekli zatlardı qoyıstıradı kelgenshe zerigip qalmawdı hám ózi baqshadan kelgen nen soń birge oynaytuğınların hám oğan onıń úyiniń unap qalatuğının, oğan hesh kim tiymeytuğınların zinharlap ayıp túsindirip ketedi.

Kúshik divannıń qaptalında balanıń salıp ketken tóseginde ház etip jatırғanda qanday da bir «myaw» lağan dawıs esitiledi.

— Myaw!!!

Kúshik basın kóterip átirapqa jaltaqlap qaraydı, hesh kim kórinbeydi.

— Báلكim men tús kórip atırǵan shıǵarman. (*Kúshik ishinen oylap qaytadan jayǵasıp jatıp qaladı*)

— Myaw!

— Bul jaqta ne bar? (*Kúshik ornınan ushıp turıp bólmeniń ishın sharlap aynalıp shıǵadı, káttiń astına uńıledı, stoldıń astına kirip qaraydı, lekin hesh nársе kórmeydi. Terezeniń aldına órmelep minip, sırtta sharbaq bette qorazdıń gárdiyip júrgenin kóredi*).

— Sen be maǵan uyqı bermey atırǵan?

(*Kúshik aynadan sekirip túsip qoraz betke qaray juwırıp ketedi*).

— Sen nesen?

— Men qorazban. (*Qanatın joqarı kóterip silkinip shaqıradı*). Óo- qo- qo- o- o- o!!!

— Sen «myaw» dediń be?

— Yaq, men tek «óo-óoqlayman» bolǵanı.

Kúshik artqı tabanı menen qulaǵınıń artın qasıp oylanıp turıp, soń úy betine taman ketip baratırса, tap iyt qoranıń túbinen taǵı «myaw» laǵan dawıs ecutiledi).

— Myaw!

(*Kúshik iyt qoranı úsh mártebe aylanıp shıqtı, biraq hesh nársе kóre almadı. Qoranıń tór betinde bir zat qıymıldaydı*).

— Hee, mine taptım neniń «myaw» dep júrgenin. (*Ol qora betke áste jaqınlap kele bergeni aldınan úlken sabalaq júnlі baraқ iyt shıǵadı. Ol ırıldap tislerin kórsetedi*).

— Ir-r-r-r!

— Siz nesiz? (*deydi kúshik áste keyin sheginip*).

— Ir-r-r-r! Men iytpen.

— Siz be «myaw» degen? (*kúshik qúyrıǵın kóterip túrıp, qorqıp áste sıbırlanıp ayttı*).

— Sen ne meni tanımaysan, ba? (*iyt dawısın kóterip kúshikke alarıp qaradı*).

(*Kúshik qorqıp ketip jan-táni menen hawız betke qashıp ketti. Sóytip putalıqtıń artında jasırınıp otırǵanında qaytadan birew qaptalına kelip tap qulaǵınıń túbine «myaw» laydı*).

— Myaw-w!

(*Kúshik silkinip túsip juwırıp háwizdiń boyına kelip balıqtı kóredi, balıqqa qarap turıp*).

— Sen be maǵan myaw degen? (*balıq, dim úndemey, quyırǵın bılǵańlatıp suwdıń túbine júzip sińip kórinbey ketedi. Usı waqıtta onı qurbaqa kórip mısqıllap kúledi*).

— Warq-warq-warq!

— Sen ne balıqlardıń sóylemeytuǵının bilmeysen be?

— Onda sen «myaw» degen shıǵarsań?

— Warq-warq-warq! Sen qanday oysız, ańqawsań! Qurbaqalar tek warqıldaydı (*mısqıllap kúlip suwǵa sekiredi*).

(Kúshik háwiz boyında azmaz otırıp úy betine qaray ketedi. Ol neniń myawlağanın bilmey-aq sharshap kelip óz ornına (tóseǵine) jatqan waqıtta qaytadan miyawlağan dawıs esitiledi).

— Miyaw! (pıshıq áynektiń (terezeniń) aldına kelip otıradı).

— Waw-waw-waw! (soń baǵanaǵı iyttiń ırıladaǵanı esine túsip ırıldadı). — R-r-r-r!

Is-s-s-s! (pıshıq júnlerin úrpeytip, tikireyip kúshikke qarap, belin búkireytip dápinip aybat etip ısıldadı).

(Soń kúshik ózin basıp tınıshlanıp, óz ornına kelip jatıp, uyqıǵa ketti. Ol basın qolınıń ústine qoyıp atırıp mardıyıp, tap bir úlken is pitkerip taslaǵanday boldı).

— Endi men ne «myaw» laytuǵının bilemen. (Bala baqshadan kelip tósekte sup-sulıw bolıp jatırǵan kúshiginiń qasına keledi).

— Oy, meniń kúshigim-ay, ele uyqılap atırsań ba? Mine men keldim, endi men seni sharbaqta jasaytuǵın meniń doslarım menen tanıstıraman. Júr, birge solar menen oynaymız.

— Men olar menen tanısıp aldım. Men olardıń qáytip sóyleytuǵının da bilemen. (Kúshik maqtanǵan túr menen balaǵa qaraydı). Bala quwanıp ketip kúshigin qolına alıp túrip:

— Sen qanday aqıllısań!

— Ras pa?

(Kúshik qayran qalǵan pishin menen balaǵa qarap ishinen sóylenip, onıń izinen eredi).

— Demek, baǵanaǵı qurbaqanıń oysız, ańqaw degeni qáte eken-dá.

Solay etip haywanlar, quslar, bala hám kúshik bir-biri menen doslastı. Xalıqta «Dosı kóptiń malı kóp», «Kóp penen kórgen ullı toy», «Baylıq — baylıq emes — birlik baylıq», «Birew bilmegendi birew biledi» dep tegin aytpaǵan. Demek, hámme birikse baylıqqa da jetisedi hám de kóp nárselerdi biledi. Kúshiktiń endi dosları kóp. Ol jalǵız emes. Endi bala baqshaǵa ketkende de onıń kúshigi zerikpeydi.

V. Suteevtiń «Ne «myaw» dedi» gúrriniń motivı boyınsha jazıldı hám qaraqalpaq xalıq naqıl-maqalları paydalanıldı.

TÚLKI HÁM SHAǴAL

Qatnasıwshılar: sargısh túsli Túlki, sur Shaǵal.

Ertekshi: Burınǵı ótken zamanda bir sum Túlki hám samsam Shaǵal bolıptı.

Túlki: (basın joqarı kóterip, menmensip ishke kirip keledi. Tamashagóylerge qarap turıp) — Qáne, balalar, tabıńlar, men sumlardıń sumıman. Sizler meni tanıdıńlar ma? Meni erteklerde kórdińler me? Meniń shaqqan hám tapqırılıǵıma hár dayım tańlangan shıǵarsız. Qáne jaqsılap oylanıp meni tabıń!

Jupar tastıń astında,

Qızıl tonlı qız jatır. (Túlki)

Túlki: — Tappadıńlar ma? Onda taǵı bir jumbaq aytaman.

Qasqır mingen,

Eshek óńergen,

Eshki aydağan,
Túye jeteklegen. (*Túlki*)
Túlki: — Durıs. (*quyrıǵın bılǵańlatıp qosıq aytadı*).

Men Túlkiimen, Túlkiimen,
Emespen hesh múlğigen.

Eger tússem qolıńa,
Malaqayman, múlkińmen. (*X. Saparov*)

Shaǵal: (*adımın zorǵa basıp, muńlı túrde sóylenip kiyatır*)

— Qánekey, meniń bir jaqsı dostım bolsa sırlasıp, muńlasatuǵın. Jalǵız óziń júrgen qanday awır.

Túlki: (*bir shetke qarap turıp áste sıbırlanıp*). O-ho, samsam Shaǵal, tap sen maǵan kerekseń. Sen maǵan tawıq qoralarǵa túsiwge hám mazalı awqatlıq zatlar tabıwǵa járdem bereseń. (*Túlki Shaǵalǵa jaqınlap kelip, mulayım jumsaq dawıs penen álpayım túrde sóyleydi*).

Túlki: — Men seniń dos izlep júrgenińdi esitip edim. Sen maǵan burınnan dım unaysań. Bizler ekewimiz dos bolsaq qáytedi. Xalıqta mınaday gáp bar: «Kóp dos — kóp baylıq», «Dosı kóptiń malı kóp».

Shaǵal: (*quwanıp ketip*)—Húrmetli Túlki! Men razıman. Aqırı men de taptım ba, ras pa. Ekewimiz endi kewilli bolamız. Sebebi, birewden ekew jaqsı-ǵo.

Túlki:—Húrmetli Shaǵal, jú bir qıdırıp qaytayıq. Múmkin bizler jolda keshki awqatqa mazalı bir zat ushıratıp júremiz be?

Shaǵal: — Álbette, ekewimizge onsha qorqınıshlı da bolmaydı. (*Birge kewilli qosıq aytıp ketedi*).

Ertekshi: ekewi jolda ketip baratırıp joldıń boyında jatırǵan tońmaydıń kespesin kóredi. Ekewiniń birden awızlarınan silekeyi aǵıp ketedi. Túlki Shaǵal menen birge jalanıp, tońmayǵa áste jaqınlap keledi. Lekin Túlki, «bul jerde qanday da bir duzaq joq pa eken?», dep oylanadı.

Shaǵal: Túlki jora, sen birinshi jey-ǵoy.

Erteksh i: Lekin sum Túlki qattı ash bolıp, tońmaydı dım jegisi kelip tursa da qayılshılıq bermedi.

Túlki: — Shaǵal jora, sen óziń jey-ǵoy. Tap búgin men oraza edim.

Ertekshi: Samsam Shaǵal tońmayǵa bas sala bergeni trax! qapqanǵa túsip qaldı.

Shaǵal:—Way-way-way! (*anda sekirdi, mında sekirdi. Lekin qapqan onı bekkem uslap alıp jibermedi*). Túlki jora, iltimas, maǵan járdem ber! Meni qapqannan bosat. (*Túlkige jalına basladı*).

Túlki: — endi jora sen oraza tut. Raxmet saǵan, sen meniń azıǵıma jol ashıp berdiń. Keshki awqatqa maǵan semiz, maylı toń may bolatuǵın boldı. Al, sen aqıllıraq bolıwıń kerek.

Ertekshi: Túlki quyrıǵın bılǵańlatıp óz jónine jolǵa túsip ketip qaldı. Tek te onıń sáwlesin kórip qaldıq.

Shaǵal:—Men qalay bul hiyleker, sırǵıyaǵa isenip qaldım? Xalıq «Dostıńdı jolda sına», «Shın dostı baxıtsızlıq kórsetedi» yaki «Dos basqa baxıtsızlıq túskende kórinedi», dep durıs aytqan eken-aw. Al, men bolsam qanday oysız ańqawman! Men

qalay xalqımızdın bul dana gáplerine itibar bermey usınday danalıqtı umıtip kettim eken-ay.

Ertekshi: Solay etip Shaǵal óziniń aqılsızlıǵınıń hám ańqawlıǵınıń saldarınan ómirlik sazayın tarttı.

Balalar sizler shıp hám jaman dos (dushpan) haqqında naqıl-maqallar bilesizler me?

Naqıl-maqallar

«Saq júrseń saw júrerseń», «Jaman joldas ta jaw», «Jaqsı dos is túskende biliner», «Joldası jamandı jaw aladı». «Dos dep sır aytpa, Dostıńnıń da dostı bar». «Shın dostıń qábirińe shekem baradı, Jaman dos bir qaraydı da qaladı».

Scenariy «Túlki hám Shaǵal» qaraqalpaq xalıq erteginiń, syujeti boyınsha tayarlanıp, X. Saparovtıń qosıǵı, qaraqalpaq hám rus xalqınıń naqıl-maqalları, qaraqalpaq xalıq jumbaqları paydalanıldı.

HIYLEKER QORAZ

Qatnasıwshılar: qoraz, tawıq, shójeler, 2 bala, shaǵal, tazı.

Ertekshi: Buringı ótken zamanda ráńberán túsli qızıl, sarı hám jasıl párleri, misli altın túsli quyırǵı bar bir qoraz bolıp, ol bir kúni aǵashtıń basında tań ala gewgimde shaqırıp turǵan eken, bunıń dawısın bir ash shaǵal esitip qoraz tárepke qaray jol aladı.

(Eki bala qorazdın qasına keslip, oǵan qarap turıp taqmaq oqıydı.)

Balalar: *(1-bala qorazǵa qarap turıp)*

Qos qanatın,

Qaǵıp qoraz,

Qaramanǵa,

Qonaqladı.

Qıran qustay,

Qáhárlenip,

Qızıqtırdı,

Qaraǵanı. *(U. Sadıqov)*

(2-balada qorazǵa jaqın kelip oǵan qarap).

Biziń qoraz,

Qızıl qoraz,

Kushli qoraz,

Dawısı saz. *(U. Sadıqov)*

Q o r a z: — Óo-qo-qoo!

Ertekshi: Onıń óz xojalıǵı bolıp tawıq hám shójeleri bar. Ol olardı tań azan menen oyatadı.

Qoraz: Óo-qo-qo-qo-o-o-o! Qádirli tawıq hám shójelerim, turıńlar, tań attı, mına jerde shashılıp jatırǵan dándi shópleytuǵın waqıt boldı.

Óo-qo-qo-o-o! Tezirek turıńlar! *(Balalar ıdıslarǵa suw quyıp, jerge dán shashadı, tawıq shójeleri menen birge shıǵıp, dándi shóplep, suwdı ishe baslaydı).*

Balalar: Tó-tó-tó-tó-ó-ó! Meniń, sulıw ǵana shójelerim, dánnen kóp-kóp jep, suwdan tez-tez iship mına ata-analarıńday bolıp, olarǵa usap tezirek ósińler.

T a w ı q: Ğoq-ğoq-ğo-o-o! ğo-ğo-ğo-o-o!

Tumsıǵı bar tisi joq,

Shaynamastan jutadı.

Kózi kórse há demey,

Qurt-jánlikti tutadı.

Ushıp ketpes úy qusı,

Bergenińdi tatadı,

Bilip kúnniń batqanın,

Keteginde jatadı.

Meni tabıń balalar,

Juwabın kútemen asıǵıp. (X. Saparov)

Bala: Men aytayı juwabın,

Qosıq ayıp qorazı.

Shaqıradı turadı,

Sebet-sebet máyekti,

Aq tawıǵım tuwadı.

Bala: Ğañıldasqan kóp tawıq,

Shúykildesken shójeler,

Dán beremen men tawıp,

Shúykindesip kele ber. (Namaǵa salıp tawıq shójeleri menen oynaydı. «Shúyik-shúyik shójelerim» naması esitilip turadı).

Ertekshi: Bir waqıtta birden shay qus payda boladı, ol shójelerdi aynalıp usha baslaydı. Tawıq qorqıp ketedi, sebebi shay qus shójelerdi uslap almaqshı.

Tawıq: Shójelerim meniń, tezirek qashıń, berman maǵan keliń! (qanatın jayıp shójelerin óz betine shaqırıp, baqırına basadı). Tez shay qustan qutılıp qashıń!

(Shójeler juwırısıp kelip anasınıń bawırına tıǵılıp, qanatınıń astına kiredi. «Palapanlar» oyını oynaladı. Shaǵal jalmanıp qorazdıń qasına keledi hám ishinen).

Shaǵal: Pay jaqsı boldı-ǵo, ańsat ǵana ayaqtıń astınan shıǵıp tabılǵan oljaǵa, qara (qorazǵa qarap turıp).

— Haw, qoraz jora, siz erte turıp qıyqıwlap kimlerdi shaqırıp tursız?

Qoraz: —Men tawıq hám shójelerimdi dán jesin dep shaqırıp turman. Al, joldaslarımdı bolsa awqamlasıp jumıs islewge shaqırıp atırman.

Shaǵal: —O, húrmetli Qoraz tómengge tús mınań qara balalar qansha kóp dándi jolǵa shashıp ketken. Kel berman tús dándi birge shópleyik, obaldı, ayaq astında basılıp jatır. Kel, paqsadan túse-ǵo. Bir joldas bolayıq.

Qoraz: (paqsanıq ústinde Shaǵalǵa qarap turıp).

-Ğoq-qo-o-o-o! Házir meniń jerge túsiwge qolım tiymeydi. Usı shaqırıwım menen uyqıda jatırǵan tawıq, shóje, hám joldaslarımdı oyatıwım kerek. Eger siz dán shópleǵińiz kelse, huw ana jaydıń qasında bizlerdiń basshımız meniń jaqsı bir dostım bar. Soǵan barıp onı mirát etegoyıń. Meniń bolsa házir dım waqtım joq, soń ózim izińnen bararman.

Shaǵal: (quwanıp ketip)—Pay jaqsı boldı-ǵo, endi men jaydıń qasında júrgen Qorazdı ańsat uslap alaman. (Áste aldında turǵan jay tárepke burılı bergeni

tawıqlardıń qasında shońqayıp otırǵan bir tazını kórip, birden tapıraqlap qashadı. Tazı onı kórip tura sala Shaǵaldıń izinen quwadı).

Tazı: —Hásseniy, sen is qılıp júrgen Shaǵalsań?

Men seni házir uslap alaman. Kóp waqıttan berlp seni ańlıp júr edim, jaqsı boldı- ǵo, iz ayaǵıń menen kelgeniń.

Shaǵa l: *(jalınıp, bir uwıs bolıp búklenip)*—Bir awız sizge aytatuǵın arızım bar.

Tazı: *(Shaǵaldı áste jazdırıp)*—Arızın bolsa, tez ayt!

Shaǵal: *(jalınıshlı dawıs penen ólimesirep)* —Meni mına qońsıńızdıń qorazı keshe awqamlasıp jumıs islewge shaqırıp edi. Qorazǵa xabarlassam, «sen kóp keshigip qalıpsań, basshımızǵa tezirek jet» dedi. Sonıń |menen asıǵıp kiyatırǵanım edi, iymanlı bolǵaysız, meni jiberińiz.

Tazı: —Sizdi jibergen Qorazǵa raxmet, meniń tósegimniń tozıp júrgenin bilip, sizdi bizge jibergen eken.

Shaǵal: *(zárresi qalmay qorqıp ketip, jılam sırap dawısı qaltırıp)* — Way-way toqtap turıń aǵajan, meni óltirmeń, meniń taǵı bir sizge aytajaq sálemnamam bar edi, sonı bir tıńlasańız.

Tazı: — Meyli, aytsań ayta-ǵoy.

Shaǵal: —Meni jiberiń, men siziń Qorazdıń dostıman. Ol ana paqsanıń basında turıp siziń densawlıǵıńızdı bilip kel dep jiberip edi.

Tazı: —Ótirik sóyleme uyatsız, men sen qusaǵan sayaqlardan qoraz hám tawıqlardı saqlap bárhá qorǵap júremen. Men olardıń basshısıman. Ol sennen qutılıw ushın maǵan siltep jibergen.

Ertekshi: —Solay etip tazı Shaǵaldıń bel omırtqasın úzip, onı óltirip, terisin tósek etip alǵan eken. Hiyleker qorazǵa hámme raxmet aytıptı. Sóytip qorazdı óltirip jeymen dep júrgen Shaǵaldıń ózi ólip qalıptı. Usınnan soń xalıqta mınaday maqal payda bolıptı: «Birewge gór qazba, óziń túseseń».

Qaraqalpaq xalıq ertegi «Hiyleker qoraz erteginiń motivinde dúzilip, U. Sadıqov hám X. Saparovtıń qosıqları paydalanıldı.

QALAY TÓPT ERINSHEK ASH QALDÍ

Qatnasıwshılar: ertekshi, tórt erinshek bala, olardıń anaları, Ańshı, iyt, toyǵa kelgen qonaqlar.

Ertekshi: Áyyem-áyyem zamanlarda ata- babalarımız: «Adam óz miyneti menen bahalanadı», «Jigit miynet etip ósedi, jer jawınnan jemis beredi» dep aytqan. Al, men sizlerge pútkilley basqa nárese aytıp beremen. Burınǵı ótken zamanda Ámiwdárya jaǵasında tórt erinshek jasaǵan eken. Olar barlıq waqta hesh zat islemey, tek kórpeshe awnap jata bergen, kerek deseń oynawǵa da eringen. Ata-anaları úyde mayda-shúydege járdem beriwge shaqırsa, onı da islegisi kelmey, sıltaw tabatuǵın bolǵan.

Birinshi erinshektiń anası: *(sırtqa shıǵıp balasın shaqıradı)* — Kamaljan, aynanayın qaraǵım, maǵan otın maydalawǵa kómekles. Íssı, mazalı etip, jumsaq ǵana nan jawıp bereyin saǵan.

Kamal: - Áy, mağan hesh zat jaqpay tur. Joralarım menen samallap qaytayın. Onnan da mağan qatıq ber, jolda ishiwim ushın. Bolmasa ash bolıp qalaman. (*Qatıqtı alıp shıǵıp ketedi*).

Ekinshi balanıń anası . Sapar, há Sapar! Sıyrıǵa shóp salıp jiber. Obaldı ash bolıp tur, bolmasa sút az beredi.

S a p a r: Pay, qoshjaqpay turganda. Mağan shórek ber, joralarım menen toǵayǵa baraman (*anası shórek beredi*).

K a m a l: —Sapar! Esemurat! Baymurat! Sizler qay jerdesizler? Júrińler men sizlerdi kútip turman.

Ertekshi: Doslar ayaqların zorǵa kóterip basıp jıynaldı. Birewinde shórek, ekinshisinde qatıq. Olar jolǵa túsip rawana boldı. Jolda júrip kiyatırıp bir awılǵa keldi. Bul jerde adamlar qosıq aytıp, oyın oynap máslik qurıp atır.

Gulayım: (*balalarǵa jaqın kelip*). Balalar, keliń bizler menen birge kewil kóterip oynaysız.

Erinshekler:—Yaq, qosh jaqpaydı. (*Qız oyınǵa túsedi erinshekler qarap otıradı*).

Balalar: —Keliń balalar kúsh sınasıp jarısamız.

Erinshekler: — Bizler sharshap turmız, keregi joq jaqpay tur. (*Balalar jarısıp hár qıylı milliy oyunlar oynaydı*).

Kamal: —Bulardıń, shaddı-qurram qurıwı biyzar etip jiberdi. Júriń bul jerden alısıraققa keteyik. Múmkin qızıqlı bir zat ushıratıp júermiz.

Sapar: —Sizler ózlerińiz waqtı qoshlıq ete beriń.

Al bizler kúnshuwaققa dem alıwǵa baramız. (*Átirapına alańlap qarap jolǵa rawana boladı*).

Ertekshi: Biziń qaharmanlar jol júredi, jol júirse de kóp júredi, lekin qızıqlı hesh náirse kórmeydi. Sóytip olar ash bolıp sharshaydı.

Esemurat: —Házir bir zat jep alǵanda ma edi. Qorjındaǵı zatlardı shıǵarıp alıw jaqpay tur.

Baymurat: —Men dım ash boldım. Qáne ákel men dasturxan jayayın. Dasturxandı jayıp, onın ústine qatıq hám shórekti qoyadı.

Kamal: — Bizler tórtewmiz, al qatıq bolsa az.

Oǵan suw qosıw kerek shıǵar dep oylayman.

Sapar: — Nan bolsa dım qattı. Onı da suwǵa basıp jibitkende me edi.

Esemurat: —Kim suwǵa baradı. (*Kamalǵa qarap*) Sen bar!

K a m a l: —Nege endi men barıwım kerek eken, Sapar barsın.

Sapar: —Onnan da mına ekewi barıp qaytaǵoysın. (*Esemurat penen Baymurattı kórsetedi*).

Ertekshi: Olar kóp waqt dawlasıp otırdı. Ámiwdárya bolsa tap túbinde aǵıp tur, suw ákeliwdiń hesh qıyınshılıǵı joq. Lekin erinsheklik basım kelip hesh qaysısı suw ákeliwge barmadı.

Kamal: —Men taptım, bir-birimizge jumbaq jasırayıq, kim sheshimin tappasa, sol suw ákeliwge baradı. (*Erinshekler bir-birine jumbaq jasıradı. Kóp uzamay bul da olardı jahıqtırıp jiberedi*).

Sapar: — Onda mende bir usınıs bar, hámmemiz dım úndemey tím-tırıs otıramız. Kim birinshi bolıp sóylese sol suw ákeledi.

Erinshekler: (*quwanısıp*) — Háý, sen zor taptún-ǵo. (*Hámmesi tím-tırıs otıradı*).

Ertekshi: Usı waqıtta bir ańshı iyti menen birge ketip baratır edi. Ol erinsheklerdi kórip qasına jaqınlasıp keledi.

Ańshı: —Assalawma-áleykum jaqsı adamlar! (*Erinshekler úndemeydi*). Ne ushın úndemeysizler? Qanday adamlarsız? Tirisizler me ya joqpa? (*Hár qaysısınıń betine hayran qalıp úńiledi*).

Ertekshi: erinshekler dım úndemey tím-tırıs otıra beredi. Olar suwǵa barıwǵa erinip, sóylep qoyıwdan qorqıp otır.

Ańshı: - Sizler bolsańız úndemeysizler, ya dasturxanǵa mirát eteyin demeysiz, onda ózim-aq mınalardı jep taslayman (*nandı jep, qatıqtı ishedi*). O, qanday mazalı shórek, qatıqtı aytpaysańba qop-qoyıw júdá ájayıp eken. (*Erinshekler kózlerin ashıp-jumıp jutıp otır*.- Raxmet sizlerge, jaqsı adamlar qonaq asıńız ushın! (*Ańshı qatıqtıń qalǵan qutqanın sıdırıp erinsheklerdiń awızlarına jaǵıp shıqtı. Al, olar bolsa úndemewin dawım etip otıra berdi. Ańshı ornınan turıp ketti, al iyti bolsa erinsheklerdiń awzın jalap qatıqtıń qalǵanın jalawǵa kiristi*).

Kama l:—Jit, arman ket!

Erinshekler: (*quwanısıp*) — O, sóylep qoydıń, endi sen suw ákeleseń.

Ertekshi: erinshekler quwanǵanının orınlarınan turısıp sekirisip oyınǵa kiristi. Lekin endi suwǵa barıwdıń dım qájeti joq edi. Suwdı qosıp kóbeytetuǵın qatıqtan nárse qalmadı, suwǵa qosıp jibitetuǵın shóregi de joq. Solay etip, tórt erinshek ash qaldı. Usı waqıyadan soń mına maqallar kelip shıqqan shıǵar: «Miynet túbi—ráhát», «Miynet etsen — emersen» yamasa «Sózi qıysıqtıń ózi qıysıq», «Erinshektiń isi ónbes», «Erinshekke is tapsırsań, ózińe aql úyretedi», «Jamánǵa is tapsırsań qaratadı jolawshıǵa». Mine, usılay etip erinshekliktiń aqıbeti jaqsılıqqa alıp kelmeydi.

1- tapsırma: Zamanagóy talaplar tiykarında shınıǵıw islenbesin jaratıw

Shınıǵıw islenbesi (konspekt)diń tártibi tómendegilerden ibarat:

Orta topar.Til ósiriw shınıǵıwı.

Tema: “Aqıllı ǵarǵa” shıǵarmasın qayta aytıp beriw.

Maqset:

1.Bilim beriwshilik:Balalardı shıǵarmanı ózi qayta aytıp beriwge,waqıyalar izbeizligin baylanıslı halda, grammatikalıq tárepten tuwrı sózler dúzip bayan etiwge úyretiw.

2.Tárbiyalıq: Balalardı milliy ǵárezsizlik ruxında tárbiyalaw, watandı, tábiyattı, ondaǵı barlıq haywanlardı súyiwge, onı ardaqlawǵa úyretiw.

3.Rawajlandırıwshı : Balalardı ertekti tıńlawdı,olarda qatnasıwshı personajlardıń sózlerin ózine tán qásiyetlerin túsiniw, tásirli tárizde aythılǵan doslarınıń sózlerin dıqqat penen esitiwdi,shıǵarma ǵápleri durıs emes aythılǵan jerlerin parıqlawǵa úyretiwdi dawam ettiriw.Balalarda tásirli aytıwdı tárbiyalaw.

“Ǵ” sestin durıs aytıw.

Kútiletuǵın nátiyjeler: balalarda gúrrińdi qayta aytıp beriwge úyretiw,shıǵarma sózlerin nadurıs aythılǵan jerlerin parqlawǵa úyrenip baradı,grammatikalıq tárepten durıs sóylewge umtıladı.

Balalar bilimin keneyttiriwge qaratılğan interaktiv usıllar:

-“Aqiliy hujim ”metodi

-shıǵarmanıń qısqaşa bayanı

-Soraw-juwap shólkemlestiriw

-Bilim beriwshilik oyunlar

Kerekli qurallar: Shıǵarma haqqında suwretler.

Shınıǵıwdıń barısı.

Tárbiyashı: «Aqiliy hujim» metodi tiykarında shınıǵıwdı soraw-juwaplar menen baslaydı. Úlkemizde gúz baslandı.Sizler topar-topar bolıp ushıp kiyatırǵan quslardı kórip atırsız ba?

Tárbiyalanıwshılar: bul ǵargalar.

Tárbiyashı: Awa, bular ǵargalar.Olar dala hám baǵlarda jasaydı.

Tárbiyashı: Ǵargalar paydalı quslar ma?

Tárbiyalanıwshılar: Awa,ǵargalar paydalı quslar.

Tárbiyashı:Ǵargalar qalay ǵarqıldaydı? Ǵargalardı baqlaǵanbısız, olar tumsıǵı menen uyasına nelerdi tasıydı?

Búgin men sizlerge aqıllı ǵargá haqqında shıǵarma oqıp beremen. Dıqqat penen tınlap,ne ushın aqıllı ǵargá dep atalǵanın bilip alasız.

Tárbiyashı shıǵarmanı tásirli etip oqıp beredi hám shıǵarma tiykarında sorawlar beredi.

Qattı shóllegen ǵargá gúzedegi suwdı kórip qaldı,qasına kelip qarasa gúzede suw júdá az túbinde eken;

-Gúzeniń moyını júdá jińishke-dep oyladı ǵargá,-suwdı ishe almayman.

Ǵargá ne qılıwdı kóp oylandı hám oylap taptı.Ol taslardı jıynap gúzege ılaqtıra basladı.Suw joqarı kóterile basladı hám ǵargá shólin qandıra alatuǵınday boldı.

Maqal;áwele oylan keyin jumıstı basla.

-Shıǵarma ne haqqında eken? (ǵargá).

-Ǵargá suwsırap ushıp júrgende nege kózi túsedı? (gúzedegi suw).

-Suwdı ishe aladı ma?

-Ne qıldı?

Soraw-juwaplardan soń tárbiyashı jáne bir márte aytıp beredi hám balalarǵa shıǵarmanı tákirarlawın soraydı.Balardıń gúrrińin bahalawda shıǵarma mazmunı sóylep beriwge asıqpay, bir tegis anıq bayan etiwge itibar beredi.

Tetiklestiriwshi shınıǵıw: “Ǵargalar”oyını.

Tárbiyashı balalardı úsh toparǵa bóledi.Birinshi topar- arshalar. Ekinshi topar - ǵargalar ,úshinshi topar- iytler boladı.Birinshi topar arshalar arshalardı súwretlep qolların páske túsirgen halda sheńber bolıp turadı hám “Jasıl arsha astında ǵargalar ǵarqıldamaqta” deydi. Ekinshi topar- ǵargalar sheńber ishine sekirip-sekirip kiredi hám“qar-qar-qar...” dep ǵarqıldaydı.

Tárbiyashı: mine, iytler juwırıp baratır hám ǵargalar ushıp ketti dewi menen úshinshi topar iytler sheńberge r-r-r-r dep úrip, juwırıp keledi hám ǵargalardıń izinen quwadı.Uslaǵan ǵargalar iytler boladı.Oyın eki-úsh shaqqan ǵargá qalǵansha dawam etedi.

Balalardı sawatqa úyretiw boyınsha ámeliy shınıǵıw.

Tárbiyashı balalarǵa tómendegi jańıtpashtı ayttıradı
Sawa sáhár sayraydı
Salqın baǵda jaynaydı
Balalar bilimin tekseriw hám bekkemlew ushın sorawlar;
1.ertek ne haqqında eken(ǵarǵa)
2.Ǵarǵa suwsırıp júrgende nege kózi tústi(gúzege)
3.Suwdı ishe aldıma?
4. Ne qıldı?

ÁDEBIYATLAR

1. «Bilimlendiriw haqqında»ǵı Nızam. «Erkin Qaraqalpaqstan. 22-may. 1997.
2. «Mámleketlik til haqqında»ǵı Nızam. N. «Qaraqalpaqstan».1990.
3. Mektepke shekemgi tárbiya koncepciyası.- Nókis. 1994.
4. Барыбина Н.С., Патуллаева З. Использование игр в процессе обучения детей 5-6 лет каракалпакской разговорной речи в детских садах. (метод,рекомед.).-Нукус. 1990.
5. Барыбина Н.С., Утепбергенова М. Активизация речевой деятельности на материале каракалпакской литературы в группах с русским языком обучения.- Нукус. 1990.
6. Барыбина Н.С., Утепбергенов М. Мектепке шекемги билимлендириў шөлкеминде ойын-заўықларды таярлаў хәм өткериў барысында қарақалпақ сөйлеў тилин раўажландырыў.- Нөкис. 1991.
7. Барыбина Н.С., Сказка в жизни ребёнка. –В.сб. НГПИ.Проблемы обучения и воспитания.-Н. « Каракалпакстан». 1992.
8. Барыбина Н.С. Актёры и режиссёры. Вести Каракалпакстана. 1993. 25 декабрь.
9. Барыбина Н.С. Дидактические принципы обучения развития каракалпакской и русской разговорной речи дошкольников. Вестник. 1990. №4.
10. Барыбина Н.С., Жумашева Г.Х.Балаларды тәрбиялаўда миллий дәстүрлерди кеңнен пайдаланайық. « Қарақалпақстан муғаллими» журн. 1992. № 2.
11. Барыбина Н.С., Жумашева Г.Х. Использование народных традиций и обучений детей каракалпакской разговорной речи.В.сб.Проблемы обучения дошкольников русской и каракалпакской разговорной речи в условиях двуязычия.- Н.«Билим». 1994.
12. Диковини Аму. Каракалпакские народные сказки.-Н. «Каракалпакстан». 1968.
13. Есемуратов Е. Бас бағдар — балалардың дәретиўшилиқ қәбилетин раўажландырыў. «Жеткиншек». 1994. 11-январь.
14. Жумашева Г.Х. Игра в жизни ребёнка. « Вести Каракалпакстана», 1993. 12-октябрь.
15. Жумашева Г.Х. Активизация речевой деятельности в сочетании с игровой при каракалпакскому языку.Вестник. 1991. № 4.
16. Жумашева Г.Х. Абаданова С. Халық педагогикасында балаларды мийнетке тәрбиялаў. « Қарақалпақстан жаслары» газ. 1993. 2-май.
17. Жумашева Г.Х. Игра стимулирует творчество.« Вести Каракалпакстана», 1992.26-июнь.
18. Жумашева Г.Х. Тәрбияда миллий дәстүрлер болсын. «Совет Қарақалпақстаны », 1991. 25-июль.
19. Жумашева Г.Х. Миллий ойындарды қайта тиклейик.-«Нөкис ҳақыйқаты»газ. 1991.июль.
20. Жумашева Г.Х. Миллий бақша керек пе? « Қарақалпақстан жаслары» газ.. 1992. 10-март.

21. Жумашева Г.Х. Патуллаева З. Развития каракалпакской разговорной речи в игре. В. сб. Проблемы обучения дошкольников русской и каракалпакской разговорной речи в условиях двуязычия. - Н. «Билим». 1994.
22. Измайлов А. Е. Народная педагогика: педагогические воззрения народов Средней Азии и Казахстана. - М. «Педагогика». 1991.
23. Кравкова Е. Игра в дошкольном возрасте. В. сб. Новые исследования психологии и возрастной физиологии. - М. «Педагогика». 1991. №2.
24. Кофмаи Н.С. Приобщение детей к театрально-игровой деятельности. В. кн. Художественное творчество в детском саду. Под. ред. Н. Ветлугиной. - М. «Просвещение». 1974.
25. Мавлянова Р., Жумабаев М., Абдуразқимова Д. Ўзбекистон болалар боғчаларинда эртақларни таёрлашда бадий адабиётдан фойдаланиш. Мактабгача тарбия. 1994. № 10. 11, 12.
26. Қарақалпақ фольклоры. Т. 1.2 Қарақалпақ халық ертеклери. - Н. «Қарақалпақстан». 1977.
27. Қарақалпақ фольклоры. Т. 3. Қарақалпақ халық жумбақлары. - Н. 1978.
28. Қарақалпақ фольклоры . Т. 4. Қарақалпақ халық нақыл-мақаллары. - Н, 1978.
29. Нам весело. Сост. Ф.М. Орлова и Н. Соковина. - М. «Просвещение». 1973.
30. Художественное творчество и ребёнок. Под. ред. Н.А. Ветлигиной, М., «Педагогика». 1972.
31. Сапаров Х. Табылмас дослық. «Қарақалпақ. жасл.» 1993. 2-декабрь.
32. Сухомиллинский В.А. Гармония трёх начал. («Журналист». 1970. №8).
33. Венчель К.Н. Новые пути воспитания и образования (2-е издание, - М., 1923. с. 119).
34. Силивон В.А. Организация театрально-игровой деятельности детей дошкольного возраста. (Минск. 1982. С. 4).

MAZMUNÍ

Kirisiw.....	3
Balalardıń qaraqalpaqsha sóylew tilin ósiriwde saxnalastırılǵan oýınlardıń áhmiyeti.....	7
Erteklerdi saxnalastırıwǵa qatnasıw ushın kerekli bolǵan bilim, uqıp hám kónlikpeler.....	13
Balalardıń til baylıǵın ósiriwde hám olardı tárbiyalawda saxnalastırılǵan oýınlardıń roli.....	16
Jumıstı shólkemlestiriw principleri, saxnalastırılǵan oýınlardı tayarlawda hám ótkeriwde onıń izbe-izligi.....	20
Mektepke shekemgi bilimlendiriw shólkemleriniń saxnalastırılǵan oýınlardı shólkemlestiriw tájiriybesinen.....	25
Saxnalastırılǵan oýınlardan kórinisler Ertekler dúnyasına sayaxat.....	28
Xosh keldiń qonaǵım.....	33
Quwırshaq penen sóylesiw.....	36
Ne «Myaw» dedi.....	38
Túlki hám Shaǵal.....	40
Hiylekerler qoraz.....	42
Qalay tórt erinshek ash qaldı.....	44
Ádebiyatlar.....	49

MEKTEPKE SHEKEMGI BILIMLENDIRIW SHÓLKEMLERINDE ERTEKLERDI SAXNALASTIRIW

(Metodikalıq qollanba)

Nókus — 2021

Bas redaktor: *K. M. Koshanov*

Tex. redaktor: *A. A. Tórebekova*

Korrektor: *Z. B. Baltabaeva*

Operator: *N. Nisanbaev*

Ájiniyaz atındaǵı NMPI baspaxanasında basılǵan. 2022-jıl.
Buyırtpa №0382. Nusqası 100 dana. Formatı 60x84. Kólemi 3,0 b.t.
230105, Nókis qalası. P.Seytov kóshesi n\j, Reestr №11-3084